

VU Research Portal

Zoo heerlijk eenvoudig

van der Meiden, W.J.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Meiden, W. J. (2009). *Zoo heerlijk eenvoudig: Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

7 ‘WAT ABRAHAM VERDER GEDACHT HEEFT, WEET NIEMAND’

Kinderbijbels tussen traditie en secularisatie, 1945-1976

7.1 ONTZUILING, SECULARISATIE EN COMMERCIE

De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog gelden – na een kortstondige terugkeer en heropleving van de oude bedeling tot aan 1955 – in Nederland als de jaren van de ontzuiling en daardoor versnelde secularisatie. De gereformeerde kerken likken de wonden van hun pijnlijke kerkscheuring in het laatste oorlogsjaar en kruipen aanvankelijk in hun schulp. Sommige rooms-katholieken zoeken naar een hernieuwd zelfbewustzijn en een versterking van de eigen zuil, anderen daarentegen naar een voorzichtige openheid. De bisschoppen komen met het, ook in katholieke kringen zelf niet onomstreden, Mandement van 1954. In de Nederlandse Hervormde Kerk ontstaat op het eind van de oorlog een vitaal elan om de aloude hotelkerk niet te laten herleven na de oorlog, maar nieuwe verbindingen aan te gaan, een nieuw zelfverstaan te formuleren, sterk gericht op de cultuur en de samenleving. De Doorbraak brengt hervormden, een groep katholieken en een enkele gereformeerde ertoe zich te verbinden met de sociaal-democratie, waaruit in 1946 de Partij van de Arbeid ontstaat. Het instituut Kerk en Wereld traint leken om in de samenleving actief te zijn. Er wordt gewerkt aan een nieuwe kerkorde, die in 1951 van kracht wordt. Maar temidden van al deze vernieuwingsdrang, onder andere gevoed door de theologie van Karl Barth, blinken alweer de aloude scheidslijnen, en komt een terugkeer in zicht naar de verdeelde kerk van weleer. Toch wordt in 1961 met de verklaring van De Achttien al een initiatief genomen dat ruim veertig jaar later zal leiden tot ver- en hereniging van de (grootste delen van de) lutherse, gereformeerde en hervormde kerken.

Het geeft geen pas hier de geschiedenis van ontzuiling en secularisatie te schrijven; er is (al) veel over gepubliceerd.¹ Voor ons onderwerp zijn van belang de ontwikkeling en bloei van het kerkelijke jeugdwerk, aanvankelijk vooral in de hervormde kerk, gepaard gaand met de instelling van plaatselijke en provinciale jeugdraden en – in de kerkorde van 1951 – van een landelijke Hervormde Jeugdraad. Deze raden zijn krachtige motoren van op moderne leest geschoeid jeugdwerk, waarvoor ook afgestudeerde wika's (werkers in kerkelijke arbeid) van Kerk en Wereld worden ingezet, en verzorgen veel materiaal dat daarvoor gebruikt kan worden, zij het niet specifiek kinderbijbels. De gereformeerden beginnen een tiental jaren later hun jeugdwerk nadrukkelijker te ontwikkelen, krijgen een Landelijk Centrum voor Gereformeerd Jeugdwerk (LCGJ) en ontwikkelen de formule van de kindernevendiensten, waar kinderen tijdens de kerkdiensten in een nevenruimte

1 Zie de handboeken van Van Eijnatten en Van Lieburg en van Selderhuis, a.w. Voor een overzicht van de maatschappelijke ontwikkelingen in deze periode zie James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, Amsterdam 1995. Over de – in verhouding tot andere landen – versnelde secularisatie in Nederland, zie vooral Peter van Rooden, a.w., pp. 17-45. De 'teleurstelling' over het uitblijven van een echte doorbraak is goed gedocumenteerd in het tijdschrift *In de Waagschaal*, dat vanaf 1945 verschijnt, met name in de beschouwingen van K.H. Miskotte, in het tijdschrift *Wending*, eveneens vanaf 1945 en in het katholieke tijdschrift *Te Elfsder Ure*, vanaf 1949.

bijbelse verhalen krijgen voorgelezen en zich met werkvormen bezighouden. De nevendiensten zijn al snel een niet meer weg te denken element in het protestantse kerkelijke leven. Maar het blijven vooral de niet kerkelijk gebonden organisaties en het zondagsschoolwerk die kinderbijbels voortbrengen, met de met hen verbonden uitgeverijen en de organisaties die als vanouds zich richten op verspreiding van de bijbelse boodschap, zoals de protestantse en (vooral) de katholieke bijbelgenootschappen en de Vereeniging tot Verspreiding van de Heilige Schrift (VVHS). De katholieke kinderbijbelproductie neemt in deze periode zienderogen toe – daar gaan ontzuiling en ontvoogding gepaard met een toename van specifiek op kinderen gericht kerkenwerk en met de bereidheid om nieuwe wegen te bewandelen in het doorgeven van bijbelverhalen aan kinderen, zonder last en ruggespraak van een toezichhoudend kerkelijk gezag. De traditioneel katholieke uitgeverij die boeken produceren voor onder andere het katholieke onderwijs volgen deze trend.²

‘Ontvoogding’ is een woord dat ook past bij een andere invloedrijke ontwikkeling in deze jaren: de veranderende visies in de grotere protestantse kerken over de aard van het Schriftgezag. De Nederlandse Hervormde Kerk publiceert in 1967 het rapport *Klare wijn*, de Gereformeerde Kerken in Nederland publiceren in 1981 het rapport *God met ons*.³ Het zijn beide belangrijke momentopnamen die laten zien dat er steeds meer vraagtekens worden gezet bij de alles normerende rol van de Bijbel in het geloofs- en gemeentelven en dat er ook ‘van officiële zijde’ meer ruimte komt voor een vrijmoediger omgang met de Heilige Schrift. Dergelijke officiële standpunten en de gesprekken erover in de kerken creëren een uitnodigend klimaat en vormen een extra stimulans voor mensen die zich bij deze kerkgenootschappen thuis voelen om zich te wagen aan nieuwe en vernieuwende kinderbijbels. De IKOR-televisieserie ‘Woord voor Woord’ en haar door de bedenkers ervan geformuleerde uitgangspunten (zie paragraaf 7.6) getuigen van deze nieuwe visie op bijbelverhalen en Schriftgezag.

Andere voor ons onderwerp belangrijke ontwikkelingen in deze periode zijn de snel in omvang toenemende productie van de kinderliteratuur in het algemeen, de voortgaande commercialisering van de kinderboekenmarkt en de ontwikkeling van radio, televisie en andere media, waar in de programmering de aandacht voor kinderen en jongeren toeneemt. Zo is de reeks bijbelverhalen van Kees de Kort (zie paragraaf 7.8), die in 1966 van start gaat, de eerste waarbij grammofoonplaatjes en dia’s verschijnen. Het succes van *Woord voor Woord* uit 1976 (zie paragraaf 7.7) is ondenkbaar zonder dat van de gelijknamige televisiereeks, die vanaf 1964 door het IKOR wordt uitgezonden.

Er verschijnen in de periode 1945-1976 zo’n 140 publicaties die passen binnen mijn definitie van een kinderbijbel. Er verschijnen tal van kleinere boekjes, maar ook tal van meerdelige, los aan te schaffen, boeken, vooral uit katholieke hoek – een fenomeen dat zich nu na honderd jaar opnieuw voordoet. Katholieken – voor zover als zodanig te herkennen – maken in deze periode een vijftigtal kinderbijbels.

Behalve een sterk in omvang toenemende productie van kinderbijbels vindt in deze periode steeds meer reflectie plaats op de kwaliteit van de overdracht van bijbelverhalen aan kinderen, op de gewenste inhoud van het vak ‘bijbelse geschiedenis’ op school en wordt er kritisch nagedacht

2 Een goed voorbeeld is uitgeverij Malmberg in Den Bosch, waarvan de ontwikkeling in de eerste twintig jaar na de oorlog geschetst is door Frank de Glas in *Tot volle waschdom – Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur*, Den Haag 2000, pp. 113-134.

3 Resp. Th.C. Frederikse, *Klare wijn – rekenschap over geschiedenis, geheim en gezag van de bijbel*, 's-Gravenhage 1967, en Tj. Baarda e.a., *God met ons – over de aard van het Schriftgezag*, Leusden 1981.

over wat die overdracht bij kinderen zou kunnen aanrichten. De in het vorige hoofdstuk al genoemde boeken van Lam en Bloemhof houden zich beide bezig met de vernieuwing van het bijbels onderricht aan kinderen. De toename en diversificatie van de katholieke kinderbijbels worden begeleid door de eerder genoemde studie van Jan Nieuwenhuis, *Terwijl de boer slaapt* uit 1972, die in dit kritische handboek voor geloofsopvoeding tevens plaats inruimt voor de overdracht van bijbelse verhalen. In dit hoofdstuk zullen we het werk van de remonstrantse predikante Joanne Klink tegenkomen, die vanaf het begin van de jaren zeventig begint te publiceren over geloofsopvoeding en bijbelonderricht.

Niet voor niets is het in deze periode, waarin het aantal kinderbijbels enorm toeneemt, dat de eerste en totnogtoe enige meer systematische studie verschijnt naar de theologische en pedagogische kwaliteit van de kinderbijbels die op dat moment op de markt zijn. W.F.G. Terborgh, die de studie verricht in opdracht van het NBG en de KBS, leidt zijn beschouwingen in met een kort historische overzicht, het eerste in zijn soort in Nederland. We kwamen dit *Rapport van een onderzoek naar kinderbijbels* uit 1972 al enkele malen tegen in deze studie. In het voorwoord van de opdrachtgevers van dit onderzoek staat voorzichtig geformuleerd dat er in Nederland een toenemende behoefte aan informatie over kinderbijbels is: 'De Bijbelgenootschappen hebben zich daarbij uiteraard altijd zeer voorzichtig opgesteld. Toch bleek het noodzakelijk een discussie op dit punt op gang te brengen omdat het vermoeden gerechtvaardigd is dat het gebruik van kinderbijbels van invloed is op de groei van de geloofsovertuiging bij het kind.'⁴ Pas in 1979 verschijnt de eerste echte op consumentenvoorlichting gerichte uitgave, *Kinderbijbels vergeleken*, in 1985 gevolgd door de eerste *Kinderbijbelkrant*. We zullen op deze consumentenvoorlichting in het volgende hoofdstuk ingaan. Het is verwonderlijk te moeten vaststellen dat nog maar sinds zo kort geleden geanalyseerd wordt wat navertelde bijbelverhalen bij kinderen kunnen aanrichten.⁵

Het genre ondergaat in de eerste dertig jaar na de Tweede Wereldoorlog grote vernieuwingen, zoals uit de volgende paragrafen zal blijken. Maar ook de oudere tradities worden voortgezet. Sommige 'traditionele' kinderbijbels houden het vol tot op de dag van vandaag en bedienen een sterk omlijdend marktsegment, andere laten zich steeds minder verbinden aan hun herkomst en ontwikkelen zich tot 'ongebonden' uitgaven die nog lastig onder te brengen zijn in een confessionele hoek, laat staan bij een kerkgemeenschap. Ook deze onzichtbaar wordende etiketten zijn een gevolg van de toenemende ontzuiling en de secularisatie. Na 1976 bedient het gros van de kinderbijbelproducenten de hele markt van de christelijke opvoeding, en in toenemende mate eveneens die van de postchristelijke, seculiere belangstellenden. En na 1980 overtreft het aantal vertaalde kinderbijbels dat van de oorspronkelijk Nederlandse, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

In dit hoofdstuk besteden we eerst aandacht aan de ontwikkelingen binnen de verschillende tradities die in de vorige hoofdstukken contouren hebben gekregen. We beginnen met de rechter-

4 Terborgh, a.w., p. 3. Hij spreekt over 'het vermoeden'. Het is dus op het moment van schrijven nog maar 35 jaar geleden dat er voorzichtig gesuggereerd werd dat het vertellen van bijbelverhalen aan kinderen en een geslaagde geloofsopvoeding iets met elkaar te maken zouden kunnen hebben.

5 Uitzonderingen zijn de in deze studie al gememoreerde boeken van W.G. van de Hulst, A.L. van Hulzen, Ph. Kohnstamm en M.J. Langeveld uit de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Wel is eerder al regelmatig gereflecteerd op de gewenste inhoud en didactische methodiek van het vak 'bijbelse geschiedenis' op school, zowel door protestantse als door katholieke onderwijskundigen. Dergelijke studies blijven in dit boek doorgaans buiten beschouwing, zoals in het inleidende hoofdstuk is aangegeven.

flank van het protestantisme, de bevindelijk-gereformeerde traditie, daarna laten we de verrassende ontwikkelingen in de rooms-katholieke productie zien. Vervolgens komen de 'vrijzinnigen' aan bod, die in de jaren vijftig twee grote bestsellers het licht laten zien. Ten slotte volgen we de nog ondiepe traditie van degenen die kinderbijbels maken in de lijn van Van de Hulst – traditioneel van opvattingen, maar met grote aandacht voor verteltechniek, sfeer en de beleving van het kind – en staan we stil bij enkele slecht te rubriceren uitgaven. Dan springen we over een denkbeeldige scheidslijn en komen bij de eerste effecten van de secularisatie op het maken van kinderbijbels, de serie tv-uitzendingen die via verschillende publicaties uiteindelijk leiden tot *Woord voor Woord* in 1976. De auteurs zijn schatplichtig aan de Amsterdamse school met haar invloedrijke gemeentetheologie, een invloed die eveneens te bespeuren valt in de opvallende kinderbijbel van Bouhuijs en Evenhuis, *Dromen van vrede*, uit 1971. Een tweede vrucht van de secularisatie – zo interpreteer ik haar althans – is de opkomst en de gedeeltelijke institutionalisering van de evangelische beweging, die eveneens in 1976 haar 'eerste' kinderbijbel produceert. Ten slotte laten we de invloed van de opkomende beeldcultuur zien in onder andere het werk van Kees de Kort, dat vanaf 1966 verschijnt bij de Stichting Docete en wereldwijd bekend wordt.

Honderdveertig titels in dertig jaar. Vanaf dit moment moet ik in deze studie elk streven naar volledigheid, zo die suggestie al gewekt zou zijn, laten varen. In de achter in dit boek opgenomen lijst gelieve men het overgrote deel van de uitgaven aan te treffen die in deze periode zijn verschenen. In de beschouwingen hierna zal ik slechts ingaan op trendmatige ontwikkelingen en wijzen op saillante, spraakmakende en/of veel verkochte kinderbijbels die deze trends weerspiegelen. Uitvoerige beschouwingen over één enkele uitgave, zoals in eerdere hoofdstukken, zullen vanaf nu veelal achterwege blijven.

7.2 'DE SPRANKEN DER HEL VLAMDEN HEM IN ZIJN GEWETEN' Bevindelijk-gereformeerde kinderbijbels

Niet lang na de Tweede Wereldoorlog verschijnen er voor het eerst kinderbijbels voor het gebruik in bevindelijk gereformeerde kringen.⁶ De toon van de in het vorige hoofdstuk behandelde kinderbijbel van Gesina Ingwersen is weliswaar verwant aan wat in deze kringen gebruikelijk is, maar 'uit eigen kring' stamt zij niet. Kort na elkaar verschijnen in 1948 twee grote kinderbijbels die kenmerkend mogen heten voor wat in deze bevolkingsgroep leeft en die vele malen herdrukt zijn en vrijwel zonder concurrentie tot op de dag van vandaag worden gelezen. Toon, theologie en schrijfstijl zijn bijzonder en voor niet-ingewijden vaak lastig te begrijpen, laat staan voor niet-ingewijde kinderen. Het meest uitgesproken is de behandeling van de bijbelse stof voor kinderen door

6 Daartoe worden in de tweede helft van de 20ste eeuw kerkgenootschappen gerekend als de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten, delen van de Gereformeerde Bond binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en enkele verspreide zelfstandige gemeenten. Zij hebben met elkaar gemeen dat ze veel nadruk leggen op een persoonlijk geloofsleven, 'verborgen omgang' met God, bekering en heiliging van het leven. Ze leunen theologisch sterk op Calvin, de Nadere Reformatie en de 'oude schrijvers', oriënteren zich politiek gesproken vaak op de SGP en hechten zeer aan het gezag van de Heilige Schrift, in de Statenvertaling wel te verstaan. Daarom zijn deze gemeenten niet een logische vindplaats van kinderbijbels. Veel studie naar deze bevolkingsgroep is verricht door Fred van Lieburg, onder andere in zijn bundel *Refogeschiedenis in perspectief – opstellen over de bevindelijke traditie*, Heerenveen 2007. Voor een toegankelijke en empathische introductie van deze bevolkingsgroep voor buitenstaanders tekende Anne van der Meiden al in 1968 met *De zwarte kousen kerken*, waarvan in 1993 een zesde herziene druk verscheen bij uitgeverij Ten Have.

B.J. van Wijk in zijn *De Bijbelse Geschiedenis aan onze kinderen verhaald*.⁷ Het voorwoord is van Ds. G.H. Kersten, een der oprichters van de Gereformeerde Gemeenten in 1907 en van de SGP in 1918. Hij spreekt van 'de zuivere leer, die in dit boek doorstraalt en in elke les de kinderen op het ene nodige wijst, dat gekend moet worden ter zaligheid. Er spreekt een zo geheel andere taal in dan die der "veronderstelde wedergeboorte" of die van de "drie verbonden" met een eisend Evangelie van "geloof" en "bekeer u".' (5)⁸

De toon is gezet en Van Wijk vertelt in de Inleiding wat de bedoeling is van dit grote project. Er waart immers een geest rond die spreekt van alverzoening, van

'het geloof voor allen, de beloften voor allen, Christus voor allen, God de Vader van allen en uiteindelijk de hemel voor allen. Dat is de droeve oorzaak, waarom wij naar de pen hebben gegrepen om dit werk voor onze kinderen te schrijven. Verwoestend voor het kerkelijk leven, dringt deze leer meer en meer door en vergiftigd de tere kinderziel. Kindertjes des Verbonds. Van wedergeboorte en bekering wordt schier niet meer gerept. De dwalingen zijn ontelbaar. De doodstaat, waarin onze kinderen, naar getuigenis van ons doopformulier van nature liggen, wordt bedolven onder de verzekering van een verondersteld hemelburgerschap. De dode zondaar spoort men aan te pleiten op zijn doopsbelofte. De goederen van het Genadeverbond worden de natuurlingen toegekend.' (7)

Dat er in het aardse leven van kinderen en volwassenen iets moet plaatsvinden opdat zij de hemelse zaligheid deelachtig kunnen worden, daarvan getuigt deze bijbelse geschiedenis bladzijde na bladzijde. Want het boek heeft een hoog 'getuigenisgehalte', is op veel plaatsen eerder een uitvoerige kinderpreek dan een navertelling. Van Wijk kiest voor een strak dualisme, dat hij introduceert in het paradijsverhaal. Na de mistappen van Eva en Adam (Genesis 3) volgt de bestraffing van God. Genesis 3, 15 verschafft de auteur de termen voor het dualisme dat hij verder als een mal over zijn bijbelse geschiedenis zal leggen: het 'zaad van de slang' is vervloekt duivelswerk, het 'zaad van de vrouw' zal de Heiland gaan voortbrengen. 'Slangenzaad' en 'vrouwenzaad' zijn in het vervolg van deze kinderbijbel de twee hoofdrolspelers in de heilsgeschiedenis. Zo is het offer van Kaïn (Genesis 4) niet gepast omdat hij geen 'boetvaardig zondaar' is, in tegenstelling tot zijn broer Abel, die offert omdat hij gebukt gaat onder schuldbesef. Het offer van Kaïn wordt niet door God geaccepteerd. Dat is zichtbaar.

'Waar zagen ze dat aan? Aan de rook? Neen hoor, helemaal niet. Dat was allemaal gelijk. Zie maar eens naar het geel van Kaïn. O, o, wat kijkt die boos naar zijn broer. Zijn ogen flikkeren van woede. Net als slangengen. Kaïn is het slangenzaad.' (38)

Kaïn slaat Abel dood, die gaat naar de hemel, Kaïn naar de hel. De derde zoon, Seth, is het 'Vrouwenzaad' (40) waaruit ooit de Heere Jezus zal geboren worden. Het dualisme wordt volgehouden ook als de bijbeltekst daar zelf niet naar verwijst. Zo introduceert Van Wijk twee Lamechs, waar in Genesis 4 slechts van één Lamech sprake is. Beiden zingen een lied. Dat van Lamech 1 is een dronkemenslied, dat van Lamech 2 een loflied op de geboorte van zijn zoon Noach, het beloofde 'Vrouwenzaad'.

'In de tent van Seth jubelt deze Lamech van Gods trouw en genade. Van Zijn verbond. Zo gaan de twee lijnen voort. De zwarte en de gouden draad. Die van het slangen- en die van het Vrouwenzaad. Alles naar Gods raad.' (44)

7 Twee delen bij uitgeverij De Banier in Utrecht, 1948/1949. Een achtdelige zesde druk verscheen nog in 2003 bij dezelfde uitgever.

8 Geheimtaal voor de een, gesneden koek voor de ander. Kersten doet o.a. op de theologische discussies over de doop in de Gereformeerde Kerken (synodaal), die op het eind van de oorlog leidden tot een kerksplitsing.

In zijn behandeling van de oudtestamentische stof blijft deze 'tweezadenleer' een opmerkelijke rol spelen.⁹

Een andere bekende bijbelse tweespalt wordt in dit schema geperst. Saul is van meet af aan een 'boze koning' en een verworpene. Sauls troepen vermoorden de priesters van Nob, maar wanneer David dat hoort, wist hij het al tevoren (1 Samuël 22, 22): 'De ogen van het vrouwenzaad hebben in die van het slangenzaad geblikt en er de haat gezien... de haat van de satan.' (269) Wanneer Saul zich tot de waarzegster van Endor wendt en haar vraagt de dode Samuël om raad te vragen, is het bij Van Wijk niet Samuël, maar de Satan die spreekt en Samuëls gedaante heeft aangenomen (1 Samuël 28).

'Als Saul wat gegeten heeft, vangt hij de terugtocht aan. Angstiger nog dan toen hij ging. De spranken der hel vlamden hem in zijn geweten. Terug naar Gilboa... de laatste uren van zijn goddeloos leven tegemoet. Elk uur brengt hem dichter bij de rechterstoel Gods. Ons ook.' (278)

Zo zijn duivel en hel alom aanwezig, ook in Van Wijks behandeling van het Nieuwe Testament. Meer nog dan in het eerste deel van zijn bijbelse geschiedenis kiest Van Wijk hier voor een preektoon, voor het ontvouwen van een leer met veel uitweidingen bij de verhalen zelf. Satan waart rond aan de vooravond van Jezus' geboorte. Hij meent de strijd tegen het Vrouwenzaad al gewonnen te hebben, maar hij had er niet op gerekend dat God mens zou worden.

'Op alles heeft hij gerekend, maar op dit niet. Gehoopt heeft hij, dat de Kerk op zou gaan in de heidenwereld. Dat Israël wegzinken zou in de vormendienst. Godsdienst zonder meer, daar is de duivel niet tegen! Godsdienst... ach, die is er genoeg! Ginds in Rome en daar in Jeruzalem. De stomme afgoden kunnen een mens niet uit zijn klauwen verlossen. Hij lacht in de tempel... bij de offeraltaren. Hij spot om al dat slachten van stieren en bokken, om dat vasten en bidden. Veel beter dan die offeraars, die godsdienstige bidders, weet hij het, dat zulk bloed, zulk een offer, dat bidden en vasten God niet kan behagen. Dat alles zal geen mens voor God rein kunnen stellen en hem zijn prooi ontrukken.'

Maar als Gods Zoon Mens wordt, is het uit met zijn heerschappij, weet hij.

'Hij brult als een briesende leeuw! Nu is het, meer dan ooit: "Christus of Satan, hemel of hel! Nu zal de duivel toeslaan... het komende Kind moet vernietigd. Satan is in de aanval!" (20)

De schrijver schuwt dreigende taal niet wanneer hij de geboorte van Jezus dogmatisch duidt. Hij vermaant de kinderen niet te worden als 'de slapers van Bethlehem', die hun neus ophalen voor de herders die het kind gaan aanbidden. In een hem typerende spreektrant vertelt hij van hen dat ze zich verbaasd zullen hebben. Maar ze hebben voor Christus niet gebogen. Ze krijgen het oordeel mee: 'Ze zijn van verbazing tot verbazing naar de hel gegaan. Rakelings langs de kribbe heen.' (30) En zo gaat de onverbiddelijke tweedeling in de heilsgeschiedenis voort. De rijke man versus Lazarus, de dwaze versus de wijze maagden, de Farizeeën versus Jezus, de verloren zoon versus zijn broer.

De figuur van Judas Iskarioth, de discipel die Jezus zal verraden, wordt geïntroduceerd met een geboorteverhaal. En de jonge lezers wordt op het hart gedrukt niet neer te kijken op deze Judas, kind van het slangenzaad en 'boezemvriend van de duivel' (zie kader 7.1). Het verhaal van de kruisiging zet een definitieve streep onder Satans aspiraties. Dat moment breekt aan wanneer de ene

⁹ De terminologie is geliefd in kringen van bevindelijk gereformeerden en stamt uit de Nadere Reformatie. Zie bijvoorbeeld *Het beloofde Zaed der Vrouwe, vermorzelende den Kop van de Oude Slange* van de Zeeuwse bevindelijke predikant Joos van Laren (1586-1653), postuum verschenen Vlissingen, 1669. In kinderbijbels komen de uitdrukkingen 'slangenzaad' en 'vrouwenzaad' vrijwel niet voor.

B.J. van Wijk over Judas (1948)

7.1

Over Judas' geboorte:

Judas betekent Godlover, belijder van God. Welk een verwachting spreekt er uit die naam! Maar boven zijn wieg stond reeds geschreven het aangrijpende woord van de Heere Jezus, dat hem als grote man in de oren zal klinken: "Het ware hem beter, dat hij nooit geboren ware geweest." Ontzettend.' [...] Zo hebben die ouders uit Karioth hun luchtkastelen boven het hoofd van dat jongetje gebouwd. In het Boek van Gods Raadsgedachten stond bij die naam: "Verrader".' [...] Judas, de lieveling op moeders schoot, de trots van zijn vader. Ook dat jongetje is besneden ten achtsten dage. Ook dat jongetje heeft in de Synagoge en van de lippen der ouders gehoord, van de heerlijke beloften omtrent de komst van de Messias. Het beloofde Vrouwenzaad. Ook dat jongetje heeft gespeeld in de straten van zijn stad. Hebben jullie je verwachtingen van het leven? Judas had ze ook. (221v.)

Over Judas' protest tegen de zalving van Jezus door Maria (Johannes 12):

Wat heeft Judas het nu druk. Judas, hij is de boezemvriend van de duivel. In de hel slaat men een feesttoon aan. Onder de schaterlach van de satan heeft Judas het gezelschap te Bethanië vaarwel gezegd. Het kind van Karioth is als verrader geopenbaard. Zullen we zeggen: "Die lelijke Judas?" Weet dan, dat indien Christus' gerechtigheid niet jullie bedekking voor de heilige God zal wezen, jullie je voor Judas zult moeten schamen en je zijn schoenriem nog niet zult kunnen ontbinden. Want de pink van onze hand weegt zwaarder van schuld, dan het gehele verraad van Judas. (227v.)

meegekruisigde misdadiger Jezus heeft belasterd en de andere Jezus vraagt om hem te gedenken in zijn koninkrijk. De eerste, die Christus verwerpt, is volgens Van Wijk de belichaming van 'de vleselijke verwachtingen der Joden van de Messias', de andere had gezien dat het kruis van Christus 'niet het einde, maar de doorgang naar het verwachte Koninkrijk was'. (280) En dan is Satan verloren. 'Deze Gevloekte bevestigt met een eed, dat Hij voor die moordenaar een hemel heeft ontsloten. Dat is Jezus' overwinning op de duivel. De hel is voor de Zijnen dichtgeworpen. [...] Nu wordt de kop van satan verpletterd... stuiptrekkende moet hij terug van Golgotha.' (282)

Van Wijks kinderbijbel toont een klassiek-reformatorische theologie met sterk bevindelijke elementen, die vooral in zijn weergave van het Nieuwe Testament de verhalen aan het oog onttrekt. Kinderen die in doodzonde terneerliggen dient men in de visie van de schrijver niet aan te komen met op lichte toon vertelde verhalen, maar zij dienen al vroeg te weten van zonde en genade, waarbij indringende taal en schrille contrasten niet worden geschuwd. Van Wijks bijbelse geschiedenis – zo te zien voor schoolgebruik bedoeld – moet een fundament van prevalentie leer leggen alvorens het kind zich tot de echte Bijbel zal wenden. En het zal alvast moeten leren dat het spellen van de Heilige Schrift niets aan zijn heil zal toevoegen wanneer hij zich niet persoonlijk en krachtdadig door de Heer laat bekeren.

Tot zover deze unieke, zwaar getoonzette kinderbijbel. Ongeveer tezelfdertijd verschijnt een vergelijkbare, meer in de richting van het kind geschreven kinderbijbel in drie delen van de hand van Joh. Vreugdenhil (1912-1981), hoofd van de Groen van Prinstererschool te Kampen, *De Bijbelsche Ge-*

schiedenis verteld aan onze kinderen.¹⁰ Ook deze kinderbijbel komt uit de kring van de Gereformeerde Gemeenten. Aan het schematisme van zonde en genade wordt in deze kinderbijbel evenmin getornd, maar de terminologie is net iets milder dan die van Van Wijk en is evenals de taal minder bevindelijk. Dat het boek meer op het kind is gericht, blijkt uit het veelvuldig gebruik van exclamaties als oh, hè, ach, zie, hoor, wát? Het blijkt tevens uit de vele (retorische) vragen die de tekst onderbreken en de moraliserende slotpassages bij elk hoofdstuk, waarin vragenderwijs wordt geprobeerd aan te sluiten bij de leefwereld van het kind. Wat weer niet zeggen wil dat zij naar de mond gesproken worden. Zoals na het verhaal van de Zondvloed (Genesis 7):

‘Geloven jullie het niet? De mensen, die bij Noach waren geloofden het óók niet en tóch was het waar. Maar toen het ging regenen en toen ze het móésten geloven, toen was het te láát. En als jullie het niet geloven willen, dan zal plotseling de dood tóch komen, als je er helemaal niet op rekent, als je nog niet sterven kúnt, doch dán zal het ook voor júllie te laat zijn.’ (I, 31)

Of nadat hij verteld heeft dat de Farizeeën het optreden van Jezus ‘duivelswerk’ hebben genoemd – dat is immers de zonde tegen de Heilige Geest:

‘Daarom zeg ik nógmaals en met alle nádruk: Tegen beter weten in, als innerlijk een stem je waarschuwt, te spotten met het állerheiligste, is zéér – zéér gevaarlijk. Ik hoop dat jullie begrepen hebben, wat ik bedóél.’ (II, 412v.)

Dreigende accenten, die op vele plaatsen in de drie kloeke boekdelen herhaald worden. Je hoort de strenge bovenmeester zijn leerlingen met de Bijbel in zijn hand vermanen. Wanneer de verhalen onaangenaam zijn, moeten ze toch verteld worden omdat ze in de Bijbel staan, dat van Davids schaking van Bathseba bijvoorbeeld (2 Samuel 11). De zondeval en het berouw van de verkoren koning David worden de kinderen aanschouwelijk ten voorbeeld gesteld:

‘Als jullie erg ondeugend zijn geweest en je krijgt daarom van je vader of je moeder een zware straf, dan huilen jullie ook, dan vragen jullie óók aan je vader of je moeder om vergeving. Doch waaróm moet vader of moeder het vergeven? ... Wel, dikwijls hopen jullie dan, dat de straf niet dóór gaat. Dan hebben jullie spijt, omdat je gestraft wordt. Maar dan is het geen beróúw, want je méént het niet. Beróúw heeft David, omdat hij tegen God gezondigd heeft. En dat berouw is oprécht.’ (I, 391)

Verder valt op dat Vreugdenhils kinderbijbel meer dan die van Van Wijk uitlegt: het dagelijks leven in Kanaän en in Jezus’ tijd, joodse gebruiken, geschiedkundige weetjes. Het is een veel uitvoeriger exposé van de bijbelse stof dan dat van Van Wijk. Profeten en Geschriften doen mee en de dogmatische verhandelingen leggen minder gewicht op de tekst. De tekst is wat ‘moderner’ – er wordt bijvoorbeeld uitgelegd waarom het Kerstfeest niet al te vrolijk gevierd moet worden en waarom er geen behoefte is aan een kerstboom (II, 287). Maar voor het overige gelden ook voor deze kinderbijbel de klassieke schema’s. Het is opvallend bij dit type kinderbijbels – en het type is niet uitgesproken confessioneel gekleurd – dat de auteurs ervan zich vaak in bochten wringen om hun schema’s kloppend te krijgen. We zagen al enkele voorbeelden bij Van Wijk, ik voeg er nog een opmerkelijke passage van Vreugdenhil aan toe.

Zoals vaak in kinderbijbels leidt de weergave van de offers van Kaïn en Abel (Genesis 4) en de constatering dat de Heer Kaïns offer niet en Abels offer wel aanneemt, tot veel speculatie. Vreug-

¹⁰ In drie delen bij uitgeverij Den Hertog te Utrecht, v.a. 1948. Nog in 2005 verscheen een 15de, herziene druk bij dezelfde uitgever. Het voorwoord is van ds. A. Verhagen.

denhil voegt er een verrassende variant aan toe. Vanzelfsprekend zijn de beide jongens zeer verschillend, Abel luistert aandachtig wanneer hem over God wordt verteld en Kaïn gaat liever spelen. Kaïn is sterker, Abel is nog niet zo sterk. Beiden bidden voordat ze naar bed gingen, maar Kaïn is altijd het eerste klaar. 'Die dacht meer aan zijn land en aan zijn vruchten.' Maar waarom is het offer van Kaïn nou 'minder' dan dat van Abel?

'Wel, de Heere zag dat Abel het oprecht deed, want de Heere had aan Abel een nieuw hart gegeven, de Heere had Abel van dood levend gemaakt. Abel zondigde vaak tegen de Heere en daar had hij verdriet over. Hij vroeg, of de Heere hem al zijn zonden vergéven wilde. Abel geloofde, dat de Heere Jezus ook eenmaal voor zijn zonden betalen zou. Abel erkende, dat hij om zijn zonden eigenlijk sterven moest en dáárom nam Abel een schaap en stak dat dood. Daarmee wilde hij zeggen: "Heere, ik moest eigenlijk sterven, maar nu sterft dat dier in de plaats van mij." Dat schaap wees naar de Heere Jezus, Die ook éénmaal sterven zou, opdat Abel eeuwig leven mocht bij de Heere in de hemel. Kain bracht óók een offer. Kain deed óók verkeerde dingen, hij zondigde óók, maar Kain had daar geen verdriet over. Kain vroeg níét aan de Heere, of Die hem al zijn zonden vergeven wilde. Kain geloofde níét, dat de Heere Jezus komen zou om ook voor zijn zonden te sterven. Hij had de Heere niet nodig. Kain erkende níét dat hij eigenlijk sterven moest en dáárom offerde hij géén schaap. Hij gaf aan de Heere slechts een paar vruchten. Dat was al mooi genoeg, vond hij. Daarmee moest de Heere maar tevreden zijn. En dáárom nam de Heere het offer van Abel wél aan, maar dat van Kain níét.' (I, 20v.)

Zo wordt met verschillende en deels buitenbijbelse ingrepen het verhaal thematisch op maat gemaakt voor het Procrustesbed van de (on)heilsleer.

Een derde uitgave in deze sfeer zij hier nog kort aangeduid. Het gaat om *De bijbel behandeld voor jonge mensen* van Wolf Meesters uit 1949.¹¹ De confessionele situering is hier minder duidelijk aan te geven dan die van de vorige twee uitgaven, vermoedelijk in de Gereformeerde Bond van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar de toon en de theologische redeneringen zijn verwant. Deze kinderbijbel valt op vanwege haar uitvoerigheid, die soms tot wijdlopiegheid leidt. De auteur wil veel verklaren en uitleggen en bedient zich daarbij van een taal met literaire pretenties. Om een enkel voorbeeld te noemen. Over de boze Kaïn: 'Duivelse haat, helse jaloersheid grepen hem aan. Valer werd zijn gelaat, doffer werden zijn ogen en zijn hijgende hartstocht deed in zijn hart het kwaad snel rijpen tot de vrucht: doodslag!' (I, 18) Over Job: 'Leed en ramp gingen hem steeds voorbij; als een boom met machtige schaduw stond hij, die rustig wordt gevoed door het water van de bodem en die uit de nacht verfrist te voorschijn komt door de dauw uit de morgenwolk.' (I, 112) Bij het verhaal van het 'penninkske' van de weduwe (Marcus 12): 'Er was één, die grote aandacht schonk aan dit geringe gebeuren, dat tegen de achtergrond van de grote, nationale en godsdienstige spanningen nietiger was dan een zaadpluis tegen een onweerslucht en dat in het geheel van het grootse tempelgebeuren op deze dag van bidden en offeren en hallel-zingen minder was dan een fluittoon in een vol orkest.' (II, 149) Literair, maar daarmee nog niet eenvoudig. De doelgroep verdwijnt geheel uit het zicht in de toelichtingen bij de platen van J.H. Isings, die we in het vorige hoofdstuk al even aanstipten: paginagrote, zeer gedetailleerde en sfeervolle zwart-wit en kleurenprenten, met daarbij een bijna wetenschappelijke uitleg van het afgebeelde en een verantwoording van de wijze van afbeelden.¹² Ook in de lopende tekst zijn kleinere afbeeldingen en kaartjes opgenomen.

Er verschijnen in deze periode nog enkele kinderbijbels in de lijn van die van Wolf Meesters.

¹¹ In twee grote banden uitgegeven bij Kok in Kampen en Wolters in Groningen. Wolf Meesters is de *nom de plume* van de Groningse onderwijzer Wolbert Meijer (1904-1996).

¹² De fraaie prenten werden ook als schoolplaten uitgegeven en gebundeld in 1977 (*Zestig bijbelplaten*, uitgeverij De Vuurbaak). Ze dienden als basis voor de 'bijbelse geschiedenis' van vader Jan en zoons Jan en Bas Blokker, *Er was eens een God*, Amsterdam 2006.

Vermeldenswaard zijn nog die van M. Apperloo, Barend de Graaff en U. van Houten. De *Jeugdbijbel met gravures* van Marinus Nijssen staat meer in de traditie van Van Wijk.¹³

De rechterflank van het orthodoxe protestantisme heeft slechts weinig kinderbijbels geproduceerd. De Bijbel zelf, en dan liefst in de Statenvertaling, staat er op een hoog voetstuk. Elke bewerking van de heilige teksten wordt met argwaan bejegend. Dat is geen vruchtbaar klimaat voor kinderbijbels. De orthodox gereformeerden hebben een totaal andere bijbelopvatting dan de auteurs in de rooms-katholieke kinderbijbeltraditie, waar het aantal kinderbijbels na de oorlog een hoge vlucht neemt.

7.3 ‘GLIMLACHEND STILSTAAN BIJ HET BABELLENDE KIND’ Katholieke kinderbijbels na 1945

Een rooms-katholieke kinderbijbel kan men tot in de jaren zestig van de vorige eeuw min of meer eenvoudig herkennen en onderscheiden van andere. Is de uitgave bedoeld voor gebruik in bijvoorbeeld het katholieke onderwijs of in de catechetische vorming, als geschenk bij de Eerste Heilige Communie, voor kerkelijk gebruik kortom, dan zoekt men nooit tevergeefs naar een bewijs van goedkeuring, naar een van de termen *nihil obstat*, *evulgetur*, *imprimatur* of *approbatur*.¹⁴ Maar er zijn nog meer uiterlijke herkenningspunten. Soms verraden de spelling en het taalgebruik Zuid-Nederlandse of Vlaamse invloeden, maar dat is geen ‘bewijs’ van katholiciteit. De spelling van Jesus met een ‘s’ is dat evenmin, maar wordt meestal alleen in katholieke kinderbijbels aangetroffen. Het opnemen van de deuterocanonieke boeken van het Oude Testament kan wijzen op een katholieke herkomst, maar ook vertalingen van evangelisch-lutherse Duitse uitgaven nemen deze boeken vaak mee. Meer aanknopingspunten bieden de illustraties. Het is in veel katholieke bijbelse ‘beeldvorming’ van voor 1960, maar lang niet in alle, gebruikelijk de afgebeelde Jezus van een stralenkrans, een nimbus te voorzien. In sommige uitgaven wordt nog kwistiger met de nimbus gestrooid en mogen Maria, minder vaak Jozef en in een enkel geval Petrus er een dragen. Verder zal men in katholieke uitgaven van vroeger meer dan in protestantse weelderig weergegeven engelen aantreffen en vertoont de duivel de karikaturale trekken die nog uit de middeleeuwen stammen: een gehaakte staart, bokkenpoten en hoorns op het hoofd. Inhoudelijk zal men in de katholieke kinderbijbels meer aandacht aantreffen voor de kerk als voortzetting van de bijbelse traditie, en vaak zal bijvoorbeeld de beschrijving van Maria verraden uit welke traditie de kinderbijbel stamt. En dan zijn er nog de naam en faam van de uitgeverij die de katholieke herkomst van de uitgave laat zien.

¹³ Resp. *Kinderbijbel*, Baarn 1952, *Kleine vertellingen uit het grote Boek*, Baarn ca. 1950, *De Heilige Historie*, Franeker 1949 en *Jeugdbijbel met gravures*, Groede 1976. Het boek van Van Houten is vertaald uit het Fries. Er zijn enkele oorspronkelijk Friese kinderbijbels verschenen, waarvan die van Van Houten, *De hillige histoarje*, Franeker 1949, en die van Zantema, *Bliid Boadskip*, Bolsward 1976, de bekendste en meest verspreide zijn. Een aantal oorspronkelijk Nederlandse kinderbijbels is in het Fries vertaald.

¹⁴ Zie over dit tot op de dag van vandaag nooit afgeschafte maar niet meer gepraktiseerde systeem van toestemming en instemming voetnoot 18 bij hoofdstuk 6. Deze aanduidingen hebben niets van doen met de zogeheten Index, voluit de *Index Librorum Prohibitorum*, de lijst van boeken die verboden waren voor de rooms-katholieke gelovigen omdat ze afwijkende leer verkondigden of zelfs kettters waren, de zeden bedierven of het gezag ondermijnden. De eerste lijst verscheen in de Nederlanden in 1529. De Index werd in 1966 door paus Paulus VI afgeschafte. Zie over het ontstaan en de geschiedenis van deze Index het meest uitvoerig en recent Hubert Wolf, *Index. Der Vatikan und die verbotenen Bücher*, München 2006, en in kort bestek en vermakelijk Marita Mathijssen, *Gij zult niet lezen*, Amsterdam 1996.

Al deze kenmerken en stereotypen verdwijnen in enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog als sneeuw voor de zon. De geschiedenis van de katholieke kinderbijbel kan men leggen langs de ontwikkeling van het Nederlandse katholicisme. Aanvankelijk zijn er restauratieve tendensen, wordt de katholieke zuil ten onzent eerder steviger dan soepeler (her)ingericht, culminerend in het bisschoppelijke Mandement van 1954, waarin het katholieken verboden wordt zich te engageren in niet-katholieke organisaties zoals vakbonden, politieke partijen, omroepen en dergelijke. Een in die tijd populaire kinderbijbelschrijver, Alphons Timmermans, beweegt zich nog geheel in de traditie van de bijbelse geschiedenissen en schoolboeken die we in het vorige hoofdstuk beschreven, al zullen we zien dat zijn schrijfstijl aanzienlijk moderner is dan die van zijn voorgangers en vertoont hij een ontwikkeling die kenmerkend is voor het tijdvak waarin hij productief is. De komst van paus Johannes XXIII in 1958, het Tweede Vaticaans Concilie (1961-1965) en de Nederlandse ontwikkelingen die leiden tot de *Nieuwe Katechismus* en het Pastoraal Concilie (1968-1969) brengen een stroom van vernieuwingen op gang die ook de rooms-katholieke kinderbijbels van aanzien doen veranderen. In deze paragraaf behandelen we achtereenvolgens de zeer productieve en al genoemde Alphons Timmermans, de niet te rubriceren Piet Worm en enkele uitgaven uit de jaren zestig, wanneer er werkelijk een stroom van kinderbijbels op gang komt die men nog vage-lijk als katholiek zou kunnen aanduiden, maar dat vaak slechts tonen door de naam van de uitgever – maar ook die wil steeds vaker de grenzen van de markt verleggen – en nog een enkel *imprimatur*.

De onderwijzer Alphons Timmermans is de naoorlogse opvolger van B.C. Kloostermans en Bellarminus Mol als schrijver van bijbelbewerkingen voor kinderen, die voornamelijk dienst doen op de katholieke scholen. Hij publiceert tussen 1946 en 1968 bij uitgeverij Helmond in Helmond verschillende kinder- en schoolbijbels, waarvan de 24-delige *Bijbel voor de jeugd* uit 1946, met illustraties van Piet Broos, wel de bekendste is.¹⁵

Anders dan zijn illustere voorgangers heeft Timmermans een op kinderleest geschoeide schrijfstijl. Hij durft uit te weiden en te variëren en probeert de ingewikkeldheden te verklaren – of hij laat die weg. In navolging van Jos. Keulers constateert Terborgh: 'De stijl is los en vlot en treedt in onmiddellijk contact met de kleine lezers; het is alsof Timmermans voor zijn klas staat en in die bewegelijke kindergezichten de reactie zijner woorden bespeurt.'¹⁶ Timmermans stelt volgens Terborgh de eigen ervaringswereld van kinderen centraal. Laten we enkele proeven op de som nemen. In het paradijsverhaal (Genesis 3) neemt Timmermans het verhaal van de val der engelen mee om de duivel te kunnen introduceren. Deze vermomt zich als slang en verleidt Eva tot het eten van de appel, die op haar beurt Adam verlokt hetzelfde te doen.

'Op dat ogenblik had de duivel met zorg en ongeduld gewacht. Nauwelijks had hij Adam zien eten, of hij maakte een buiteling door de lucht van plezier en stooft schaterlachend naar de hel terug. En het was alsof Adam en Eva die spotlach hadden gehoord, alsof hij hen door merg en been sneed.' (OT I, 22)

15 Deze uitgave werd in twee delen uitgegeven in 1962 met illustraties van Gerrit de Morée. Timmermans schreef ook een *Bijbel voor de kleintjes*, z.j., ca. 1955, met illustraties van Annelies Kuiper, later bewerkt tot de bundel *Bijbelverhalen*, z.j., ca. 1960, met illustraties van Toos Koedam. Tevens is Timmermans de auteur van een specifiek op het onderwijs gerichte meerdelige bijbelmethodiek, de *Schoolbijbel* uit 1957, concentrisch opgebouwd in 3x3 delen voor de verschillende leeftijdsgroepen, met illustraties van Annelies Kuiper, in de jaren zestig in zes delen uitgegeven met illustraties van Gerrit de Morée. Alle uitgaven bereiken grote oplagen en tal van herdrukken. Ik citeer uit de eerstgenoemde, 24-delige uitgave van 1946.

16 Terborgh, a.w., p. 28. Het voorwoord van dr. Jos. Keulers staat in elk deel voorin afgedrukt.

Ook uit het Nieuwe Testament een voorbeeld. De engel Gabriël heeft zojuist aan Maria aangekondigd dat ze de moeder zal worden van Jezus (Lucas 1). Hij verdwijnt en Maria blijft alleen achter.

'Door de kleine raampjes vielen de laatste stralen van de ondergaande zon. Ze verguldden de vaas met bloemen, die in de opening stond en maakten twee langwerpige lichtvlekken op de wand. 'n Bijtje vloog naar binnen en zwermde licht zoemend om de witte lelies. Nu en dan ging het met zijn tere pootjes op een lange meeldraad zitten, die dan even zijn gele kop boog onder de last. Ook kwam er een vogeltje, aangetrokken door de stilte, in de raamopening zitten. Met korte rukjes wipte zijn kopje nieuwsgierig heen en weer. In eens leek het alsof het wilde gaan fluiten. Maar op hetzelfde ogenblik zag het de biddende vrouw. Het staarde en staarde en zijn oogjes begonnen te schitteren als twee kleine diamantjes. Het was alsof het plotseling alles begreep. Met een ruk schoot het naar buiten. En op het platte dak van het armzalige huisje float het een lied zó mooi als nog nooit tevoren een vogel gefloten had. Wilde het de wereld vertellen dat nu eindelijk, eindelijk, de lang verwachte Verlosser zou geboren worden en dat het reeds met eigen ogen Zijn Heilige Moeder had gezien? Het leek wel zo.' (NT I, 11v.)

Inderdaad, vlot en aansprekend geschreven. De invloed van W.G. van de Hulst is merkbaar, in de taal en in de gekozen beelden.¹⁷

Nog even terug naar het paradijsverhaal. Gevolg van de overtreding van Eva en Adam is dat zij verdreven worden en bestraffend worden toegesproken door God. Staat er in de Bijbel dat God tegen Eva zegt: 'Met smart zul je kinderen baren' (Genesis 3: 16), bij Timmermans wordt dat: 'Daarom zul je veel leed van je kinderen hebben' (OT I, 24). En daar vertoont zich een ander karakteristiek trekje van deze bijbelbewerking. Ze is ongegeneerd kuis. Waar de tekst te vleselijk wordt, grijpt de auteur stevast in om zijn jonge publiek te beschermen. Die bevoogding gaat soms nogal ver. Zo spreekt Timmermans niet over de begeerte waarin koning David ontbrandt wanneer hij zijn buurvrouw Batseba een bad ziet nemen. Hij laat de getrouwde vrouw bij zich komen en ze wordt zwanger en David zorgt ervoor dat haar man Uria sneuvelt in de oorlog, zodat hij diens weduwe tot zijn vrouw kan nemen (2 Samuel 11). Niets van dat alles bij Timmermans. Daar bedrijft koning David 'plotseling een zeer grote zonde' en wordt verteld dat hij Uria wil ombrengen omdat hij een hekel aan hem heeft, ja 'hem niet kan uitstaan' (OT IX, 12). Wanneer de profeet Nathan hem dan daarvoor bestraffend toespreekt, laat Timmermans keurig het overspel weg. Susanna – Timmermans neemt de deuterocanonieke boeken mee – wandelt gewoon zedig gekleed rond wanneer twee 'deugnieten' haar bespieden (OT XII, 7). Susanna was niet 'schoon' in zijn weergave, maar werd 'door iedereen geacht om haar deugdzaamheid'.

Bij de behandeling van de persoon van Maria en het geboorteverhaal komt de schrijver met zijn schroom in de problemen. Timmermans verdisconteert het dogma van de onbevleete ontvangenis van Maria. Dat gaat als volgt:

'Nog nooit zolang de wereld bestond had er een mens geleefd van wie God zóveel hield als van deze stille Maria. Zoals je natuurlijk weet worden álle mensen geboren met de erfzonde, als straf voor de zonde van Adam. Alle mensen. Op één na. Maria. Maria alleen was zó rein, dat er niet het minste vlekje op zat toen ze geboren werd. Maar ook later, toen ze groter werd en tot de jaren van verstand kwam, bleef die ziel zuiver. Want nooit bedreef Maria een zonde, hoe

¹⁷ Terborgh, a.w., p. 110, wijst op een in zijn ogen opvallend voorbeeld van Timmermans' overnametechniek. Hij beweert dat in de derde druk van Timmermans' *Verhalen voor de Jeugd* uit 1963-1964, die geheel herzien en veranderd is, 'op minstens 200 plaatsen de boeken van Timmermans frappante gelijkenis vertonen (in opzet en details) met die van Klink. Timmermans heeft het boek van Klink méér dan alleen ten voorbeeld genomen.' Aldus Terborgh, die verwijst naar de in 1959 verschenen kinderbijbel van J.L. Klink, die wij in de volgende paragraaf zullen tegenkomen. Terborgh noemt geen voorbeelden en spreekt niet van plagiaat. Misschien mag men het een symptoom uit de nadagen van de verzuiling noemen dat een katholieke kinderbijbelschrijver een publicatie van een remonstrantse predikante ten voorbeeld neemt zonder beducht te zijn voor herkenning.

klein ook. Zó oneindig veel hield God van Maria, dat hij haar zóveel genade gaf. En zó geweldig veel hield Maria van God, dat ze zo goed met Zijn genade meewerkte. Uiterlijk leek ze maar een doodgewoon meisje, zoals er zoveel waren in het stadje Nazareth. Iedereen zag wel dat ze braaf en degelijk was. Maar dat dit eenvoudige meisje, dat elke morgen lachend met de kruik op haar hoofd naar de bron ging om water te halen, een heilige was – en de grootste heilige zou worden die ooit geleefd had – dat vermoedde niemand.' (NT I, 9)

Maria weet dat Jezus geboren zal worden, maar de verteller laat haar geen moment zwanger zijn. Wanneer zij en Jozef naar Bethlehem gaan om zich te laten inschrijven, is zij niet alleen moe, maar ook 'ziek'. De geboorte in een grot bij Bethlehem is een opmerkelijk gebeuren:

'Maar tegen middernacht leek het alsof het zilveren maanlicht in eens veranderde in goud. De hele grot werd plotseling met licht gevuld. En toen Maria en Jozef wakker werden, zagen ze daar voor zich op het muffe stro een klein Kindje met donkere krullen en grote, zachte ogen. Het huilde zacht en stak Zijn kleine, mollige handje omhoog alsof Het om hulp wou vragen.' (NT I, 29)

Zo gunt de schrijver zich in de behandeling van de evangeliestof veel ruimte om kinderen niet in verlegenheid te brengen. Hij maakt veelvuldig gebruik van buitenbijbelse stof, zoals oude legenden, maar tevens van eigen fantasie, bijvoorbeeld wanneer hij het verblijf van de Heilige Familie in Egypte beschrijft. De drie maken er een toeristisch uitstapje van en de schrijver vertelt over de bezienswaardigheden van het land: de piramiden, de sfinx, de Nijl, afgodsbeelden en obeliskken. De drie expats strijken neer in het plaatsje On, waar Jozef een praktisch begint als timmerman. De kleine Jezus vermaakt zich er uitstekend.

'In deze heidense stad leerde de kleine Jezus lopen, maakte kuiltjes in het zand en stak steentjes in de mond als alle kleine kinderen. Toen Hij wat groter werd mocht Hij met Maria mee boodschappen doen. Op zijn kleine, blote voetjes dribbelde Hij vrolijk babbelend naast haar voort en keek Zijn ogen uit naar alles wat hij zag. Niets boeide Hem meer dan de geweldig grote stenen sfinxen voor de tempel. Hij kon er maar niet op uitgekeken komen. En telkens als Hij er met Zijn heilige moeder voorbijkwam, trachtte Hij haar staande te houden. Dan wees Hij met Zijn klein, mollig vingertje naar de klauwen en de koppen van de monsters en vroeg of ze ook konden bijten. Een paar Egyptenaren, die op weg waren naar de tempel, bleven even glimlachend staan om naar het babbelende Kind te kijken.' (NT III, 9)

Het aandoenlijke tafereeltje wordt door tekenaar Piet Broos passend geïllustreerd (zie afbeelding zw25). Ook de jeugd van Jezus wordt in pittoreske passages beschreven. Jezus helpt zijn moeder bij het malen van meel en het bakken van brood en zijn vader bij het timmerwerk. De invloed van de tekenaar op het totaalproduct is zeker aanzienlijk te noemen. Broos heeft de neiging tot karikaturen. Zijn afbeelding van joodse gezichten (zie afbeelding zw26) mag gerust stereotyperend heten. Ook de geseling van Jezus (zie afbeelding KL18) wordt met weinig consideratie voor het publiek weergegeven en de tekst past zich daarbij aan.

'Toen grepen de ruwe soldaten Jezus vast om Hem te geselen. Ze rukten Hem de kleren van Zijn lichaam en bonden Hem met de handen vast aan een lage kolom. Daardoor stond Hij met gekromde rug voorover gebogen, waardoor ze Hem des te beter konden raken. Intussen maakte een van de beulen zich gereed om met het vreselijk werk te beginnen. Hij wierp zijn mantel af en zocht de beste gesel uit die er aan de wand hing. Het was een korte stok met een aantal leren riempjes, waaraan kleine stukjes metaal waren vastgemaakt. Grijnzend zette hij zijn voeten uit elkaar, spuwde in zijn grote handen, hief zijn armen op en terwijl hij op zijn tanden beet, suisde de gesel omlaag. De dunne riempjes slingerden zich als venijnige adders om het naakte vlees. De huid werd rood en paars. Het bloed spoot er uit. Maar steeds feller striemden de slagen. Tot de hele rug niets anders meer was dan bloederig vlees, waardoor men

Afb. ZW25 Piet Broos, Maria en Jezus in Egypte, uit Alphons Timmermans' Bijbel voor de jeugd, 1946.

zelfs de beenderen kon zien. Jezus beet de tanden in Zijn lippen van pijn en kreunde zacht. Het bloed stroomde Hem uit neus en mond. Maar de woestelingen kenden geen medelijden.' (NT XII, 12vv.)

De kruisiging wordt eveneens in schrille bewoordingen geschetst.

Timmermans' kinderbijbel is een typerend rooms-katholiek product. Maria heeft er al de functie die de kerk haar heeft gegeven, Petrus wordt geïntroduceerd als de eerste paus (NT IV, 10) en bij de instelling van het avondmaal is er sprake van dat Jezus zijn apostelen de macht geeft om 'het Offer van Zijn dood aan het kruis op onbloedige manier te herhalen' (NT XI, 12). En de iconografie van Piet Broos doet nog in alle opzichten katholiek aan. Toch is er in de taal iets veranderd.¹⁸ En die verandering zet zich door, want ook Timmermans zelf verandert. De derde druk van de Bijbel voor de Jeugd bevat veel elementen die hierboven werden genoemd, maar is vooral veel milder van toon.

¹⁸ Timmermans' kleuterbijbel, de Bijbel voor de kleintjes uit ca. 1955, wijkt verrassend weinig af van de 'grotere' bijbel. Het verhaal bevat dezelfde ingrediënten, inclusief de bloederige details, maar de zinnen zijn korter en de taal is wat eenvoudiger. De illustraties van Annelies Kuiper zijn helder van toon. De weergave van Jezus' kinderleventje is aandoenlijk (zie afbeelding KL17).

Afb. ZW26 Farizeeërs van Piet Broos, uit Alphons Timmermans' Bijbel voor de jeugd, 1946.

De gruwelijkheden zijn eruit weggeslepen, de illustraties van Gerrit de Morée zijn 'neutraler' dan die van Broos en de stereotypen springen minder in het oog.¹⁹ Eveneens kan worden vastgesteld dat het positieve van het geloof meer geaccentueerd wordt. Het is 'fijn', 'plezierig', 'veilig' om in God en Jezus Christus te geloven en mee te mogen doen in de kerk.

Opvallend zijn in de bewerkte uitgave enkele 'toepassingen' die de auteur toevoegt aan zijn bijbelvertellingen, vooral in zijn behandeling van het Nieuwe Testament. Hoe Jezus de storm op zee stilt (Marcus 4) wordt niet alleen uitgelegd als een wonder en de schrik van de leerlingen als een teken van hun ongelof – 'Heb ik jullie nu nog niet vaak genoeg bewezen, dat er niets kwaads gebeuren kan als Ik bij je ben!?' (NT VII, 9) in de oudste versie – maar ook wordt een verband gelegd met de jeugdige lezers van deze tekst, in wier binnenste menige storm kan woeden. In 1962 sluit Timmermans het bijbelgedeelte af met een verhaaltje over een jongen Hans die tot zijn grote woede reserve staat in het schoolvoetbalelftal en door zijn vader vermaand wordt. De jongen die in zijn plaats is opgesteld is nu toch juist heel gelukkig? Je moet ook blij zijn als een ander boft, zegt vader. Hans was toch die morgen te communie gegaan?

'In gedachten zag Hans het blijde gezicht van de jongen die in zijn plaats was gekomen. Hij dacht aan de communie in de kerk. Vader had gelijk. Je moest het ook fijn kunnen vinden als een ánder geluk had. Hij keek zijn vader aan en lachte even. Ze hadden elkaar begrepen. Het werd weer rustig in hem. Maar dat kwam niet alleen door de woorden van vader. Ook Jezus had geholpen om de storm in zijn hart te bedaren.' (NT, 168)

Wanneer Jezus in zijn thuisdorp Nazareth niet welkom is en zelfs wordt bedreigd (Lucas 4), voegt Timmermans er een beschouwing aan toe die het verhaal moet actualiseren voor zijn jeugdige gehoor.

¹⁹ Dat Timmermans gebruik maakt van de kinderbijbel van J.L. Klink, zoals Terborgh suggereert, zie voetnoot 17, vind ik een overdreven oordeel. Feit is wel dat in deze derde druk Klinks handelwijze is overgenomen om bij de tekst gedichten en liedteksten te plaatsen. Maar van direct en dus laakbaar leentjebuurtje spelen is in mijn ogen bij Timmermans geen sprake.

'Wat zich bijna tweeduizend jaar geleden in Nazaret afspeelde, is nadien nog heel vaak gebeurd. En dat gebeurt ook in onze tijd nog. Ook nu wordt Jesus nog dikwijls verdreven. Denk bijvoorbeeld maar eens aan China of aan de landen achter het ijzeren gordijn. De verschrikkelijkste dingen hebben zich daar afgespeeld. Kerken werden in brand gestoken, bisschoppen en priesters gevangen genomen of verdreven en duizenden christenen vermoord. In de scholen mag de naam Jesus zelfs niet meer genoemd worden. De onderwijzer die het zou wagen, zou zijn leven geen minuut zeker meer zijn.' (NT, 119)

De bewerking van Timmermans' jeugdbijbel is actueler en probeert nadrukkelijker bruggen te slaan tussen de bijbelverhalen en de leefwereld van het kind dan in de eerste versie het geval was. Zo laat Timmermans in zijn eigen ontwikkeling zien dat de tijden zijn veranderd. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de ontwikkeling die Timmermans zelf doormaakt, model staat voor de veranderingen in het genre tussen 1945 en 1965.

Helmond, Cantecler, De Fontein, Malmberg, Gottmer – dat zijn de bekende grotere uitgeverijen van katholieke herkomst en signatuur. Elsevier is dat zeker niet, en Piet Worm is geen doorsnee katholiek. Deze rasillustrator heeft geen enkele behoefte aan *imprimatur* of *nihil obstat*, maar tekent en schrijft wat hij leuk vindt en omdat hij het leuk vindt. Piet Worm (1909-1996) is in de jaren vijftig en zestig een bekend illustrator van kinderboeken met een geheel eigen stijl. Als vroom katholiek leent hij zijn talenten al in 1944 aan een gebedenboekje met tekst van Bertus Aafjes, *Bid, kindje, bid!* Met dezelfde Aafjes maakt hij een kindervertelboek voor de vaderlandse geschiedenis en geheel op eigen kracht maakt hij *De bijbel voor kinderen verteld*, voor uitgeverij Elsevier in drie delen van 1954-1955. Over smaak valt te twisten, maar de boekjes zijn een lust voor het oog, vooral vanwege de prentjes, voor de helft in vier kleuren, en de wijze waarop Worm met een geheel eigen stijl zijn pagina's opmaakt (zie bijvoorbeeld afbeelding KL19). Het is de eerste echt geïllustreerde kinderbijbel – en dus niet een kinderbijbel met plaatjes – waarbij tekst, in 'handschrift', zoals bij Worm gebruikelijk, en beeld een eenheid vormen. Niet verwonderlijk natuurlijk bij een illustrator die ook de teksten schrijft. Die teksten zijn overigens weinig verrassend, al is de taal zeer begrijpelijk. Worm vertelt droogweg en zonder commentaar de bijbelverhalen na, maar het kost de lezer gezien de overdaad aan beeld moeite om de aandacht bij de tekst te houden. Piet Worm mikt niet op de katholieke school en heeft dus geen kerkelijke goedkeuring nodig, hij richt zich op de jongens- en meisjeskamers thuis en kiest daarvoor een zeer brede doelgroep, niet gehinderd door kerkelijke grenzen. Hij is daarmee in de katholieke kinderbijbeltraditie de eerste. Na deze kinderbijbel zal hij nog meer godsdienstige boeken voor kinderen maken, zoals *Lieve God* (1976), een groot boek waarin hij in een dialoog met God en met fraaie illustraties enkele bijbelverhalen zeer vrij volgt. Worm is tevens de illustrator van *De man van Nazareth*, een 'gezinsboek over leven, land en volk van Jezus' met tekst van Mies Bouhuys.²⁰

De rooms-katholieke traditie van bijbelse schoolboekjes en prentenboeken voor kinderen houdt na de Tweede Wereldoorlog nog even aan, maar er worden wel nieuwe accenten gelegd. Zo is Lambert Heijnsens *God houdt van ons* uit 1957 duidelijk op schoolgebruik gericht, maar een strakke didactische opbouw valt er niet meer in te bespeuren. En de verhalen worden helder weergegeven, veel eenvoudiger dan in de vooroorlogse bijbels voor schoolgebruik. De verhalen staan nu

²⁰ Meijer Pers Amsterdam z.j., ca. 1970. Het betreft hier geen specifieke kinderbijbel, maar een educatieve verkenning van de bijbelse leefwereld. In 1976 verscheen een bewerking van dit boek, eveneens van de hand van Mies Bouhuys, maar nu met tekeningen van Jenny Dalenoord, uitgeverij Holland Haarlem. Toegevoegd werd in 1976 een oudtestamenteisch deel, *De koning en de profeten*, van dezelfde auteur en illustratrice.

centraal en niet meer de erop berustende kerkelijke leer. In de jaren zestig neemt het aantal 'moderne' katholieke kinderbijbels zienderogen toe, vaak meerdelige series van rijk geïllustreerde boekjes, dikwijls vertaald of bewerkt, maar allengs steeds minder als 'typisch rooms-katholiek' te herkennen. Ze illustreren met andere woorden de verbroekeling van de katholieke zuil in Nederland. De boekjes zijn eveneens duidelijk niet langer op het katholiek onderwijs gericht, maar op de thuismarkt, én op het gebruik bij kerkelijke feestdagen, kinderkerk, catecheseprojecten. Auteurs als Lea Smulders, Alice Bergers, Harrie Duif en Marijke Duif schrijven en bewerken reeksen bijbelverhalen en speciale boekjes voor de Eerste Heilige Communie en de catechese. Bekende reeksen uit deze jaren zijn de serie *Vertellen uit de bijbel* van de Franse pater A.M. Cocagnac, bewerkt door Els van der Hoog, Marijke Duif en Okke Jager, zeventien delen vanaf 1963, en de Duitse prentbijbel van Emile Probst, als de *Canteleer Kinderbijbel* bewerkt door Alice Bergers en Lea Smulders, tien delen vanaf 1966. Lea Smulders bewerkt in 1962 ook de compacte *Kinderbijbel* van de Duitse franciscaan E.P.W. Hillman. Bij deze vertaalde en bewerkte boeken zijn het vaak niet de teksten die een breuk markeren met de vroegere traditie. Cocagnac schrijft bij de doop van Jezus in de Jordaan 'traditionele' zinnen als:

'De doop van Jezus is een grote doortocht, nog veel groter dan de doortocht door de Rode Zee en door de Jordaan. Doordat Jezus zich liet dopen, heeft Hij laten zien, dat Hij wilde gaan sterven én verrijzen voor ons allen. Toen wij gedoopt werden, werd uitgebeeld hoe wij met Hem gestorven en verrezen zijn. Nu zijn we onderweg, met Hem naar het eeuwig leven.' (deel 11, z.p.)

Ook de afbeeldingen doen soms nog denken aan die uit de traditionele katholieke iconografie. Maar het zijn vooral de combinatie van beeld en tekst en de veel grotere eigen plaats van de illustraties die de vernieuwing dragen. Het worden kijk- en leesboekjes voor kinderen.

Er zijn behalve bewerkingen eigen producties, zoals Harrie Duifs *Verhalen rond het koningsfeest*, 1963 en zijn *De blijde boodschap*, samen met Okke Jager, uit 1965. Een wat ouderwets boekje, karig geïllustreerd, is *Het kerstkind tegemoet* van M. Clarenbeek-van Klaveren uit 1961.

Tussen 1945 en 1976 verschijnen er in Nederland zo'n vijftig (!) kinderbijbels en bijbelbewerkingen voor kinderen van min of meer rooms-katholieke signatuur. Zij kunnen hier vanzelfsprekend niet alle genoemd worden. Nog een enkele greep uit deze grote kinderbijbelproductie. Er verschijnt in de jaren zestig nog één grote gezinsbijbel in de traditie die in paragraaf 5.8 werd geschetst, de zogeheten *Benvenuti-bijbel*, in twee delen in 1967 bij uitgeverij Proost in Turnhout. De tekst is een bloemlezing van teksten uit de Willibrordvertaling van de KBS, de kleurrijke tekeningen zijn door 'Gianni' gemaakt in de stijl van de Italiaanse schilder Benvenuti (1436-1518). Voor de salontafel dus in het katholieke gezin (zie afbeelding KL20). Een veel gebruikte jongerenbijbel, ook voor school, is de *Bijbel voor jonge mensen* uit 1965, een internationaal project waarvan de Nederlandse editie een handzaam, goed geschreven en geannoteerde bijbelse geschiedenis oplevert die in twee jaar tijd vijf drukken beleeft.²¹ Vermeldenswaard zijn tevens de twee deeltjes die de geschiedenis van de kinderbijbel heeft bijgedragen aan de reeks *Gouden Boekjes*, het spraakmakende en baanbrekende kinderboekenproject van uitgeverij De Bezige Bij en Van Rossum, waaraan onder anderen door Annie M.G. Schmidt en Han G. Hoekstra is meegewerkt. In 1954 bewerkt Jook

21 Uitgegeven door Malmberg in Den Bosch, met foto's en illustraties. De bron is *Die Geschichte unseres Heiles*, Benziger Verlag, Einsiedeln/Zürich/Köln 1965.

Steenhoff een Amerikaans voorbeeld voor *Vijfkinderen uit het Oude Testament* en *Het kindje Jesus van Bethlehem*. Inhoudelijk zijn de boekjes geen bespreking waard, maar het is opvallend dat het de enige twee *Gouden Boekjes* zijn uit een lange reeks die het stempel dragen van een censor. Zo konden ze ook het katholieke publiek ongestoord bereiken.

Ten slotte nog kort aandacht voor twee uitgaven die zich nadrukkelijk als 'oecumenisch' affichereren – het zijn de jaren van ongekend oecumenisch elan, van Vaticanum II en het Pastoraal Concilie, de bloeitijd van de Wereldraad en de start van de Nederlandse Raad van Kerken, en dat optimisme valt af te lezen uit de doelstellingen van deze twee gezamenlijke kinderbijbels. Er zijn er meer en hun aantal neemt in de jaren zeventig toe, maar die uitgaven worden niet meer expliciet oecumenisch genoemd – ze zijn het bijna vanzelfsprekend. Maar bij deze twee kinderbijbels klinkt de oecumene nog als experiment. Het betreft een boek van de katholieke illustrator John Torenbeek, op de markt gebracht door de protestantse uitgeverij Callenbach (*Zo leefde Jesus*) en de katholieke uitgeverij Helmond (*Mijn eerste boek over Jezus*) in 1965.²² Het gemeenschappelijke betreft de – nogal simpele – illustraties en de tekst put uit bestaande vertalingen (de Willibrordvertaling); er is dus niet echt sprake van een gewaagd experiment. Het voorwoord van de (protestantse) nieuwtestamenticus P.A. van Stempvoort verheugt zich over de eerste zwaluwen van de oecumenische zomer. De tweede uitgave bedoeld voor oecumenisch gebruik vormen de *Verhalen van de Grote Koning* van de (protestantse) schrijfster Lize Stilma, bewerkt uit het Engels in twee delen en nu wel een coproductie van de beide uitgeverijen Helmond en Callenbach, waarschijnlijk uit 1968. Hier wel een eigen, leesbare en begrijpelijke tekst, met een populariserend karakter. Bij de aankondiging aan Maria krijgt ze het er 'een beetje benauwd van'. Na het vertrek van de engel blijft ze achter 'met een hoofd boordevol gedachten en raadsels'. Als er gezwegen wordt, durft 'niemand een kík te geven'. Pilatus is een 'slappeling' en heeft last van 'een slecht humeur'. De tekst loopt voorzichtig om de pijnpunten van de oecumene heen (Petrus' primaat, eucharistie, Maria) en maakt nog steeds een frisse indruk. De uit de Engelse editie overgenomen prentjes van Jacques Lescauff doen in hun eenvoud sterk denken aan het werk van Kees de Kort, die we in een volgende paragraaf zullen tegenkomen (zie afbeelding KL22).²³ Pastor Alje Klamer van het Oecumenisch Radiopastoraat schrijft op de achterzijde van het boek: 'Maar al heel gauw begonnen de mensen ruzie te maken over de bijbel. De één wilde het nog beter weten dan de ander. Gelukkig zijn de mensen van zichzelf geschrokken. Ze schaamden zich tegenover God en tegenover elkaar. Daarom hebben er ook in ons land een paar grote mensen afgesproken dat er een bijbel moet komen die voor jullie allemaal is. Ik ben daar heel blij om, want God wil niets liever dan dat juist de Bijbel de mensen bij elkaar brengt.' Een vrome wens, die nog recht overeind staat.

De kinderbijbels van modern-katholieke snit onderscheiden zich in deze periode steeds minder van de vergelijkbare protestantse uitgaven. Er is in zekere zin een oecumenisch type kinderbijbel aan het ontstaan. We kunnen bijvoorbeeld een vergelijking maken met de vrijzinnig-protestanten, van wie de kinderbijbels in de hiervoor besproken decennia opbloeien en in de jaren vijftig wat kwaliteit en verkoopsucces betreft ten minste drie hoogtepunten bereiken.

22 De 'oecumene' wordt hier al enigszins zichtbaar in de spelling van de naam van Jezus, die afwijkt van de eerder stereotiep genoemde katholieke Jesus en protestantse Jezus.

23 Het werk van Kees de Kort voor de stichting Docete start in 1966, de Engelse kinderbijbel waar de *Verhalen van de Grote Koning* een bewerking van zijn, *The Bible for Young Christians*, is van hetzelfde jaar. Deze stijl van illustreren zal wel in the air geweest zijn.

7.4 "NET EEN MEISJE", ZEIDEN DE MOEDERS Drie vrijzinnige hoogtepunten

Hoewel onderdelen van de vrijzinnige zuil tot op de dag van vandaag blijven bestaan, is het toch het vrijzinnige 'bastion' dat na de oorlog als eerste barsten gaat vertonen. Wanneer de V.P.R.O. in 1969 haar puntjes afschaft, is dat een symbolische punt achter het georganiseerde vrijzinnige leven, al is 'vrijzinnigheid' als theologische en gelovige denkwijze daarmee natuurlijk niet verdwenen.²⁴ De gang van de geschiedenis van het georganiseerde vrijzinnige protestantisme wordt weerspiegeld in de productie van kinderbijbels in de twintigste eeuw. Als het gaat om de hoeveelheid kinderbijbels van min of meer vrijzinnige snit, ligt de grote bloeiperiode tussen 1910 en 1940, zoals beschreven in paragraaf 5.3 en 5.4. Na de Tweede Wereldoorlog neemt het aantal vrijzinnige kinderbijbels zienderogen af, al dient daarbij meteen de restrictie gemaakt te worden die al eerder in dit hoofdstuk aan de orde kwam: het 'labelen' van kinderbijbels wordt vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw een steeds hachelijker onderneming. Met even veel recht zou kunnen worden vastgesteld dat er veel vrijzinnige kinderbijbels zijn verschenen in deze periode, maar zich niet meer als zodanig afficheren. De kinderbijbels die voortkomen uit de Amsterdamse School kan men eveneens met enig recht 'vrijzinnig' noemen vanwege hun afwijzende houding ten opzichte van een letterlijke interpretatie van de bijbelverhalen. Toch wil ik die kinderbijbels liever onderbrengen in een categorie bijbels die met elkaar gemeen hebben dat het de kracht van het verhaal sec is die door de auteurs beleden en uitgedragen wordt. Die kinderbijbels zou ik eerder willen bundelen met een narratieve en godsdienstpedagogische typering dan met een theologische. Ik kom daar later in dit hoofdstuk op terug.

Mocht de typisch vrijzinnig-protestantse kinderbijbel in deze periode in kwantiteit teruglopen, de kwaliteit stijgt in twee uitgaven in de jaren vijftig tot grote hoogte. Drie auteurs passeren in deze paragraaf de revue, van wie de laatste twee echte bestsellers op hun naam hebben staan. Maar eerst gaat het over de kinderbijbels van Johanna Kuiper (1896-1956), wier *Bijbel voor de jeugd* uit 1948 de eerste vrijzinnige kinderbijbel van na de oorlog is.²⁵ De uitgever wil niet een 'specifiek-vrijzinnige' kinderbijbel, maar een waarin kinderen 'het onopgesmukte verhaal' kunnen lezen. De kinderbijbel moet geschikt zijn voor het 'niet-bijbelsche doordrenkte gezin'.²⁶ Tevens wil hij dat 'de sfeer van de oude vroomheid' bewaard blijft. Kuiper houdt zich trouw aan deze opdracht. Haar navertelling is weliswaar uitvoerig, maar inderdaad onopgesmukt; men zal vrijwel tevergeefs zoe-

24 De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden (VVH), de Vrijzinnig-Christelijke Jeugdcentrale (VCJC), de Nederlandse Protestantenbond (NPB), de Nederlandse Vereniging van Vrijzinnige Zondagsscholen (NVVZ), Westhill, en dus ook de VPRO bestaan nog steeds, zij het meestal met een gewijzigde naam en/of met een andere inhoudelijke invulling dan voorheen. 'De vrijzinnige gemeenschap had een hekel aan zuilenvorming', schrijft Richard van Schoonderwoerd den Bezemer in *Vroom en Vrij*, zijn studie over de geschiedenis van de vrijzinnige jeugdliteratuur, p. 41. Hij voegt daar meteen aan toe: 'Toch wist men wat organiseren was'. Deze studie geeft veel informatie die verwerkt is in deze paragraaf. Dat de vrijzinnigheid een buitenbeentje was in de verzuiling, verklaart wellicht ook het feit dat er na de *Kroniek van het vrijzinnig protestantisme* van J.G. Jacobs uit 1957 geen serieuze moderne geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme geschreven is. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de gereformeerde zuil, waarvan de eigen geschiedschrijving bibliotheken vult.

25 Uitgegeven bij de vrijzinnige uitgeverij Ploegsma in Amsterdam. Van Schoonderwoerd den Bezemer (a.w., p. 187vv.) vertelt over Kuipers eigenzinnige persoonlijkheid die haar regelmatig in conflict bracht met haar uitgever, die de bijbel aanvankelijk had willen laten schrijven door de in vrijzinnige kring bekende schrijfster Mien Labberton. Die had echter geen zin in het project, Johanna Kuiper wel.

26 Brief van de uitgever, geciteerd in Van Schoonderwoerd den Bezemer, a.w., p. 188. De kinderbijbel mocht dan niet specifiek vrijzinnig worden, een proeftekst werd wel voorgelegd aan een reeks van vrijzinnige predikanten, onder wie voorman Willem Banning.

ken naar waardeoordelen van de auteur of theologische excursen. Het is een zeer ‘vertellende’ kinderbijbel, met veel *couleur locale*. De tocht die Jezus met drie leerlingen maakt naar de berg Hermon, waar de Verheerlijking zal plaatsvinden (Lucas 9), wordt toeristisch beschreven:

‘Het pad voerde langs zonnige heuvels die met wijnstokken waren beplant; in de dalen bloeiden de vruchtbomen: oude, knoestige moerbeien, jonge, sierlijke abrikozenstruiken en donkere vijgebomen, waaraan nog de vruchten hingen van het vorige jaar. In de dalen en tussen de wijnbergen was het warm, maar toen zij hoger stegen, werd het uitzicht wijder, de wind had vrijer spel, en korenvelden, die met perebomen waren omzoomd, namen de plaats in van de wijngaarden. [...] Zij kwamen op een kleine bergwei, waar zij een heerlijk uitzicht hadden. De sneeuwtoppen, die anders zo ver geschenen hadden als witte wolken, waren nu dichtbij. In de verte zagen zij, wazig blauw, het meer van Galilea liggen, hun eigen meer, waar zij thuis hoorden. En nog verder, in een blauw verschiet, lagen de bergen van Bazan. Een beekje ruiste dicht langs hen heen naar beneden.’ (445)

De jeugdige lezers worden zo aan de hand genomen en meegevoerd in het verhaal. Kuipers jeugdbijbel komt dicht in de buurt van een roman, ware het niet dat zij zo af en toe de bijbelteksten zelf laat klinken. Zij beproeft alle gebruikelijke literaire technieken, beschrijvingen, dialogen, de *monologue intérieur*, versnelde verteltijd, anticipaties en flashbacks. Deze jeugdbijbel is zeer uitvoerig, behandelt bijna de gehele Bijbel en is nog altijd goed leesbaar; ze is duidelijk bedoeld voor een wat oudere doelgroep. De illustraties zijn van W.G. van de Hulst jr.

De jongere doelgroep bedient Johanna Kuiper met een kinderbijbel die postuum verschijnt, en als eerbetoon *De kinderbijbel van Johanna Kuiper* gaat heten.²⁷ Deze kinderbijbel is veel eenvoudiger en beknopter dan haar jeugdbijbel. Het vertelplezier is groot, haar techniek aanstekelijk. Thematisch is haar de terugkeer naar het paradijs lief – op verschillende momenten verlangen de hoofdrolspelers naar het paradijs en wordt de belofte van het koninkrijk weergegeven als die van een nieuw paradijs, ‘zoals het vroeger was’. Na het bijna-offer van zijn zoon Isaak (Genesis 22) vraagt Abraham:

“God”, vroeg hij, “bent u niet meer boos op mij omdat ik ongehoorzaam ben net als Adam en Eva en als alle andere mensen? Mogen wij mensen toch eenmaal terug gaan naar het paradijs?” Op die vraag antwoordde God niet. Tenminste niet zó, dat Abraham, die anders Gods stem beter kon verstaan dan de meeste mensen, het begrijpen kon. Maar op dat ogenblik, toen hij Izaäk in zijn armen had, was het alsof heel even God weer net zo dicht bij was als vroeger, voor de mensen uit de tuin van Eden waren verjaagd.’ (44)

Nog een voorbeeld. Maria en Jozef zijn in de stal aangekomen. Jozef gaat op zoek naar een wieg nadat ‘het liefste en mooiste kindje dat hij ooit gezien had’ is geboren.

‘Hij moest proberen zelf wat te vinden. “Boeh!” loeide de os. “Wilde jij wat zeggen?” vroeg Jozeflachend. Hij keek nog eens naar het magere, oude dier in de hoek en toen zag hij een houten bakje op pootjes, dat bij de os stond. Dat was zeker zijn voederbak. Een kribbe, noemden de mensen het vroeger. Jozef ging er heen en pakte het op. “Misschien zouden we dat kunnen gebruiken,” zei hij tegen zichzelf. “Boeh!” loeide de os, net of hij zeggen wilde: “Doe dat maar.” Het ezeltje was ook wakker geworden. Zacht balkte het “Ia”. Want in die nacht waren mensen en dieren vrienden, net zoals het geweest is toen God de wereld geschapen had en de mensen haar nog niet hadden bedorven door de zonde.’ (199v.)

En Kuiper besluit haar kinderbijbel met:

²⁷ Bij uitgeverij H.J. Paris te Amsterdam, 1956 in een oblong formaat. De bijzondere, op cartoons lijkende illustraties, deels in kleur, zijn van A. Jagtenberg. De uitgever schrijft vooraf dat de auteur nog één illustratie heeft gezien, waarover ze zeer tevreden was, die van David en Goliath. Ook Jagtenberg had veel op met het paradijs en maakte een fraaie schildering (zie afbeelding KL23). Johanna Kuiper stierf op reis in Indonesië op 2 maart 1956.

'Dit moeten wij nu ook weer verder vertellen. Want als iedereen het weet en de mensen niet meer bang zijn voor God en ook niet voor elkaar, zal de aarde weer zo mooi worden als in 't begin van dit boek. En dat is dan het beloofde Rijk van God.' (343)

Zo is haar het Jesaja-visioen van het messiaanse vrederijk liever dan het nieuwe Jeruzalem uit de Openbaring van Johannes, die ze weglaat.

Deze charmante, idyllische sfeer tekent Kuipers kinderbijbel en zij wordt nauwelijks verstoord door de 'hardere' bijbelverhalen. Soms bewandelt ze daartoe literaire omwegen – ze laat bijvoorbeeld het gehele verhaal van Jezus' kruisiging en opstanding de revue passeren in een terugblik van de familie bij wie Jezus en zijn discipelen het laatste avondmaal hebben gebruikt. Dat brengt de gebeurtenissen meer op een kindermaat. De kinderbijbel van Johanna Kuiper is een van de eerste pogingen om in de lijn van de vertelkunst van Van de Hulst, maar niet met diens dogmatische voorverstaan, werkelijk een andere taal te vinden voor een jonge doelgroep.

Misschien wel de na die van Anne de Vries meest verspreide en gelezen Nederlandse kinderbijbel komt uit vrijzinnige hoek en is van D.A. Cramer-Schaap; ze verschijnt in 1957.²⁸ Het is niet als vanzelfsprekend vast te stellen waarom deze kinderbijbel zo'n succes is geworden. De taal is vlot, invoelend, goed te begrijpen, dat zeker. De toon is even licht als die van de tweede kinderbijbel van Johanna Kuiper, de hoofdstukken zijn compact en goed voor te lezen, de meer donkere bladzijden van de Bijbel worden ingekort of weggelaten. Van de rechters wordt alleen het verhaal van Gideon verteld. De ondergang van Sodom, Davids overspel met Bathseba, de perikelen rond zijn opvolging, de kindermoord te Bethlehem – deze verhalen worden overgeslagen. De kruisigingsscène kan moeilijk worden weggelaten, maar wordt bijna terloops in een paar zinnen weergegeven. De boodschap is simpel: God houdt van ons, Jezus ook en we moeten leren van Jezus en God te houden. Af en toe worden er fictieve kinderen in het verhaal opgevoerd om op ooghoogte te blijven met de doelgroep en om 'feiten' zoals de opstanding dialogisch te kunnen beschrijven. Cramer-Schaap herschrijft de bijbelverhalen tot een 'pedagogisch-correcte' boodschap, in de geest van haar tijd. Misschien is het de soms gemoedelijke taal die het boek zo overtuigend maakt, zoals bij de beschrijving van de baby's Esau en Jacob.

'Al gauw mochten de kinderen uit het tentenkamp met hun Moeders mee om de kindertjes te zien. Zij gingen op hun teentjes staan om in het wiegje te kunnen kijken. "Ze lijken niets op elkaar," zeiden ze. De kinderen hadden gelijk. Je zou nooit denken dat het broertjes waren. Ezau, de oudste, had een steil rood kuifje. Hij was net zo behaard als een jong bokje. Hij zwaaide met stevige knuistjes. En o, wat zette hij een keel op als hij huilde! Jacob was maar een teer fijn poppetje. Hij had pikzwarte krulletjes en grote donkere ogen. Zijn velletje was zacht en roze. "Net een meisje", zeiden de moeders die op bezoek kwamen.' (52v.)

Het is de toon die deze muziek maakt, vermoed ik. Het zijn de grote succesjaren van Annie M.G. Schmidt en van de Gouden Boekjes. Cramer-Schaap sluit moeiteloos aan op hun niveau en neemt zo voor de jonge lezers en haar kinderbijbel een 'logische' plaats in te midden van de andere jeugdlectuur. De auteur zet de bijbelse personages net iets jonger neer dan ze in de bijbelverhalen zijn en voegt er af en toe een contemporain vertelregister aan toe. Dat geldt op haar terrein ook voor de

²⁸ Dina Alida Cramer-Schaap (1893-1976), echtgenote van een remonstrants predikant, schreef tal van goed gelezen jeugdboeken, kleuterverhalen voor tijdschriften, kerstboekjes en lekenspele. Haar *Bijbel voor jonge kinderen* verscheen bij Ploegsma in 1957, met illustraties van Alie Evers. Begin jaren '90 werd het boek herzien en uitgebreid en nieuw geïllustreerd door Annemarie van Haeringen. Een 33de druk verscheen bij Ploegsma in 2007. Er zijn naar schatting 350.000 exemplaren van deze kinderbijbel verkocht. Zie over Cramer-Schaap Van Schoonderwoerd den Bezemer, a.w., pp. 65vv. en over deze kinderbijbel pp. 191v.

illustratrice Alie Evers. Zij slaagt erin deze kinderbijbel als een ‘echt’ kinderboek te illustreren, zoals Piet Worm twee jaar eerder. Haar tekeningen – zwart/wit en soms met steunkleur – maken de volwassen personages eveneens ‘jonger’, meer herkenbaar en omgeven hen met kinderen (zie bijvoorbeeld in afbeelding KL23 het gezin van de kleine Abraham). Het grote succes van deze kinderbijbel is zeker mede te danken aan een goede timing en marketing – de algemene vraag naar kinderboeken is groot, de welvaart neemt toe en het kerkelijke jeugdwerk in de hervormde en gereformeerde kerken maakt een bloeiperiode door.²⁹ Ook het zondagsschoolwerk mag zich in grote belangstelling verheugen. Het boek is compact, geïllustreerd en niet al te duur. Een doorslaggevend recept voor succes.

Dina Cramer-Schaap schrijft evenals Anne de Vries nog een boek met verhalen over kinderen in de bijbel, *De jongen met de herdersfluit* uit 1965.³⁰

De derde vrijzinnig-protestantse uitgave die het waard is uitvoeriger uit te lichten is de eveneens succesvolle kinderbijbel van J.L. (Joanne) Klink uit 1959. Deze schrijfster, gepromoveerd nieuwtestamentica en remonstrants predikante (1918-2008), is voor deze studie niet alleen interessant vanwege haar kinderbijbel, ze heeft zich ook regelmatig beziggehouden met de achtergronden van de religieuze opvoeding van kinderen, van het gebruik van bijbelverhalen daarbij, maar tevens van rituelen en symboliek.³¹ Zij heeft veel over en voor kinderen geschreven en daarin een ontwikkeling doorgemaakt – we komen haar in hoofdstuk 9 nog tegen omdat ze zich later in haar leven in meer esoterische richting ontwikkelt en op een andere wijze bijbelverhalen voor kinderen gaat vertolken. Haar *Bijbel voor de kinderen met zingen en spelen* verschijnt in twee kloeke banden bij uitgeverij Het Wereldvenster in Baarn, in 1959.³² De titel verwijst al naar een bijzonderheid van deze kinderbijbel: niet alleen worden de bijbelverhalen weergegeven, ze worden behalve door illustraties ook begeleid door allerlei gedichten, liederen met muzieknotatie en toneelscènes. De auteur licht dat in haar voorwoord voor de ouders toe: ‘Zo wordt de bijbelse geschiedenis hier gegeven in een soort “liturgisch” verband, zo dat het hele kind, oog en oor, lichaam en ziel, erbij betrokken kan worden’ (I, 9) Ze hoopt dat de kinderbijbel gebruikt gaat worden in het gezin en op zondagscholen, maar daarnaast bij ‘gezinsdiensten en feestdagen in de kerk’. Het doorgeven van bijbelverhalen aan kinderen behoort voor Klink tot een totaalpakket van godsdienstige opvoeding. Zij schrijft haar kinderbijbel expliciet voor kinderen én hun ouders, degenen die de kinderen bijbels opvoeden. Dat verklaart het begripsniveau van Klinks kinderbijbel – dat ligt hoger dan bij veel andere kinderbijbels het geval is. Zij neemt nadrukkelijk het kind bij de hand mee naar de Bijbel, niet andersom. Het kind wordt serieus genomen, niet ‘kinderlijk’ bejegend, maar als ‘volwaardig partner’ in de geloofsopvoeding, een proces dat van twee kanten komt. Klink is een van de eerste kinderbijbelschrijvers die volmondig erkent dat de Bijbel geen boek voor kinderen is, maar wel een rol kan en moet spelen in de geloofsopvoeding. In 1976 schrijft ze: ‘De bijbel is geen boek voor

29 De eerste druk wordt aanbevolen door de voorzitter en secretaris van de hervormde Raad voor de zaken van Kerk en Gezin, C.P. Gunning en R. Kaptein.

30 Ploegsma Amsterdam, illustraties van Jenny Dalenoord. De tweede druk, na haar dood verschenen in 1982, heeft als titel *Verhalen over kinderen in de bijbel*.

31 Bekende godsdienstpedagogische boeken van haar hand zijn *Kind en geloof: een kleine theologie voor ouders*, Balthoven 1970, *De kleine mens en het grote Boek. Is de bijbel een boek voor kinderen?* Baarn 1976, *Naar de tred van de kinderen. De bijbel in de godsdienstpedagogiek*, Nijkerk 1981, *Het huis in de wereld en Het geheim van de wereld*, Haarlem 1976. Ze schreef ook boekjes met kindergebeden, kinderliederen en beschouwingen over de doop.

32 In 1992 verschijnt bij Kok in Kampen een 17de druk in één band.

kinderen. En toch: hoe komt het dan dat kinderen zo graag naar bijbelverhalen luisteren en er ten eerste door gefascineerd kunnen worden? Er moet toch iets zijn dat ze herkennen, dat bij hen weerklank vindt. Blijkbaar gaat het in de bijbel om iets dat ieder mens raakt, in zijn oerverlangen en oerangst. De oervragen van ieder menskind worden geraakt: waar komen we vandaan, waar gaan we heen, worden we aangenomen of alleen gelaten en aan ons lot overgelaten of is er iemand die ons leidt en redt? Geen kind is daarom te jong, voor zover het praten en meedenken kan, voor datgene waar het in de bijbel om gaat.³³ Bijbelverhalen aan kleuters doorgeven, vindt ze echter een hachelijke onderneming.

Klinks kinderbijbel is wel een vrijzinnig project, maar geen eenvoudig project. Niet alleen de teksten zijn 'op niveau' – soms blijven Griekse of Hebreeuwse begrippen staan en vooral in het deel Nieuwe Testament vindt men uitvoerige uitweidingen over de context van de teksten – ook de liederen, gedichten en dramafragmenten zijn behoorlijk volwassen. De literaire sfeer is die van het latere *Liedboek voor de Kerken*.³⁴ De illustraties van Piet Klaasse zijn kunstzinnig en soms nogal grotesk (zie afbeelding zw27). Ik geef een enkel voorbeeld van Klinks theologie en schrijfstijl. Het verhaal van de zondeval, van de boom waarvan Adam en Eva niet mogen eten (Genesis 3), brengt de schrijfster tot de volgende tussenzin:

'Je zult misschien zeggen: "Waarom heeft God dan niet een groot hek om die boom gezet, zodat ze er niet bij konden?" Maar dat zou immers hebben betekend, dat Hij de mensen geen eigen wil gegeven had om Hem te gehoorzamen. Ze woonden wel bij God, maar ze waren vrij!' (I, 32)

Klink kan goed een sfeer neerzetten. De jonge David wordt door koning Saul uitgenodigd om hem met zijn muziek van zijn sombere buien te verlossen (1 Samuel 16). Dat vindt de herdersjongen helemaal niet prettig.

'Wat keek die koning donker, net of hij boos was op iemand. Hij sloop naar het open raam en keek naar buiten. Wat zou hij graag bij zijn schapen zijn gebleven! "Komt er nog wat van dat concert?" hoorde hij achter zich. Vlug ging David op de grond zitten en begon. Eerst klonk het nog wat vals, want hij lette niet goed op en moest denken aan de man, die achter hem zat, de machtige koning, maar wat zat hij daar alleen. "Wie weet, heeft hij niet eens een vriend." Toen begon David steeds mooier te spelen en het was, alsof hij toch een beetje van de koning ging houden, op die manier, zoals God van de mensen houdt, juist van die mensen, die het erg nodig hebben, dat je van ze houdt. Hij tokkelde op zijn cither het wijsje, dat hij altijd buiten floot bij zijn schapen, als ze verdwaald mochten zijn. Onder het spelen was de zon ondergegaan. Een koel windje blies door het open raam en in de zaal werd het schemerig. David hield op, want hij dacht aan zijn schapen. Hij liep naar de koning, die doodstil in zijn stoel zat. Wat vreemd, het was, of de koning rustig geworden was.' (I, 211)

Zo worden de koning en de aanstaande herder van zijn volk subtiel in beeld gebracht.

Zoals gezegd besteedt Klink in haar behandeling van het Nieuwe Testament veel ruimte aan uitleg en contextuele beschrijvingen. Koning Herodes de Grote wordt geïntroduceerd voordat Jezus' geboorteverhaal wordt verteld, Hij wordt neergezet als een despoot die van Jeruzalem een prestigeobject wil maken. De hele stad gaat op de schop en de tekening van Piet Klaasse laat een soort bouwput zien.

33 J.L. Klink, *De kleine mens en het grote boek*, p. 16.

34 'Liedboekmedewerkers' als Ad den Besten, Willem Barnard, Gerrit en Tera de Marez Oyens, Frits Mehrstens, Tom Naastepad, Jan-Willem Schulte Nordholt en Jan Wit doen eraan mee. Schulte Nordholt doet de eindredactie. De 'spelen' staan onder redactie van C.M. de Vries.

Afb. ZW27 Kain en Abel van Piet Klaasse uit J.L. Klinks kinderbijbel uit 1959.

‘Jeruzalem, dat Joodse vestingstadje, zou nu ook een moderne wereldstad moeten worden. Daar bouwde hij zijn paleis, één van zijn vele paleizen in het land, met parken, vijvers, fonteinen en duiventorens. Er kwam in Jeruzalem een paardenrenbaan, een sportterrein en een openluchttheater. De schouwburg werd verbouwd met marmer en goud en er werden overwinningstekens van keizer Augustus op aangebracht. Je begrijpt dat de strenge Joden, die toch al die opvoeringen in het theater heidens vonden, er nu helemaal niet meer langs wilden lopen.’ (II, 37)

Uitvoerig wordt verteld hoe Herodes de Grote de tempel gaat herbouwen en hoe hij ellende, moord en doodslag over het joodse volk heeft gebracht. De illustratie van Klaasse heeft nachtmerrieachtige trekjes (zie afbeelding ZW28). En dan staat er nuchter:

‘Al deze dingen gebeurden in de tijd, dat Jezus zijn leven begon. De wereld was geen paradijs. Maar daarom is Hij ook in de wereld gekomen.’ (II, 41)

Jezus spreekt af en toe Aramees, de Romeinen soms Latijn en zo wordt veel aandacht besteed aan de authenticiteit van de nieuwtestamentische verhalen.

Tot zover de behandeling van deze bijzondere kinderbijbel van Joanne Klink, die haar grote liefde voor de Bijbel vertolkt in een pleidooi voor een kindvriendelijke kerk, een kerk waarin kinderen mogen meedoen zonder apart gesteld te worden. Op haar bijbelpedagogische opvattingen kom ik terug in de slotparagraaf van dit hoofdstuk.

Tot zover ook de behandeling van de vrijzinnig-protestantse kinderbijbels in dit tijdvak, de laatste die zich expliciet vrijzinnig noemen. Waarmee dus niet gezegd wil zijn dat ‘vrijzinnigheid’ als een manier om met bijbelteksten om te gaan uit de geschiedenis van de kinderbijbel verdwenen is. Integendeel. Maar nu eerst aandacht voor een andere, meer ‘traditionele traditie’, de door-

Afb. zw28 Jeruzalem van Piet Klaasse
uit J.L. Klinks kinderbijbel uit 1959.

snee-protestantse kinderbijbels die beïnvloed zijn door de narratieve benadering van W.G. van de Hulst en – in mindere mate – van Anne de Vries.

7.5 'DE FARAO VERZINT EEN NIEUW PLAN' Tussen traditie en vernieuwing

In deze paragraaf behandelen we enkele moeilijk in categorieën in te delen kinderbijbels uit deze periode, een enkele wat uitgebreider en een paar aanduidenderwijs. Die kinderbijbels kunnen we grofweg in twee groepen verdelen. Sommige kunnen we typeren als staande in de Van de Hulst-traditie. Ik volg hiermee de aanduiding van Terborgh, die deze traditie resumeert als weliswaar dogmatisch-traditioneel, maar met een grote nadruk op het vertellende karakter van de verhalen en gericht op het kweken van een bijbelse sfeer, waarin het kind door de navertelling binnengevoerd kan worden.³⁵ Theologisch bevinden zich deze kinderbijbels doorgaans in 'het midden' van de hervormde en gereformeerde kerken. De andere groep kinderbijbels van deze paragraaf verlaat de dogmatische schema's en vertelt de verhalen sec na, zonder daarbij bijzondere literaire technieken toe te passen.

We beginnen in de eerste categorie met de kinderbijbel van M.A.M. Renes-Boldingh, schrijfster van veel kerst- en zondagsschoolboekjes voor onder andere uitgeverij Callenbach en auteur van *De weg van het licht*, dat omstreeks 1950 verschijnt bij dezelfde uitgever, met illustraties van Gunhild Kristensen.³⁶ Het is een kinderbijbel die ruim schatplichtig is aan Van de Hulst, het empathische taalgebruik van hem overneemt, al is de auteur minder uitbundig dan haar grote voorbeeld. Toch

³⁵ Terborgh, a.w., pp. 21v.

³⁶ Van het boek verschijnen in totaal zes drukken, de laatste in 1969. Greet Boldingh was o.a. onderwijzeres, leefde van 1891 tot 1968 en woonde zes jaar lang in Nederlands-Indië, waar haar man Jan Renes als leraar werkte. De invloed van de Indische jaren is in haar jeugdboeken goed te merken. Vanaf 1936 tot haar dood woonde ze in Zeist, waar ze deel uitmaakte van de Evangelische Broedergemeente. Zie over haar o.a. D.L. Daalder, a.w., pp. 178v. Een curieuze bijdrage over haar staat op een website over begraafplaatsen, dodenakkers.nl, onder het hoofdstukje 'graven van beroemde, maar vergeten schrijvers'. De schrijfster schreef ook nog de bijbelse jeugdroman *Mozes, een geroepene...*, die eveneens begin jaren vijftig is verschenen bij uitgeverij Voorhoeve, met tekeningen van Rie Reinderhoff.

is de invloed onmiskenbaar, inclusief het kwistig gebruik van leestekens, bijvoorbeeld in de weergave van het offer van Isaak op het moment dat vader Abraham zijn mes heft (Genesis 22):

'Maar – moet het nu werkelijk gebeuren, dit àller-, àllereergste? Abraham kijkt naar Isaäk, zijn zoon. O, hij heeft hem nog nóóit zó liefgehad! Zegt God nu niets? Roept Hij niet? Neen. Alles blijft stil rondom het altaar. Zó stil.... zó stil, alsof de hele wereld wàcht, op wat er nu gebeuren gaat.' (23)

De weg van het licht begint bij Abraham, een in die tijd nog niet zo gangbare werkwijze, die de auteur toelicht in haar verantwoording:

'Dat wij deze bijbel voor de jeugd – en ook voor ouderen – begonnen zijn met de roeping van Abraham, moge niemand verontrusten, als zou een deel van de bijbel met opzet zijn weggelaten. Abraham, de aartsvader, is een historische figuur, ook in de ongewijde geschiedenis: hij is één van de groten dezer aarde, een vast punt in het woelen en tasten der mensheid, om iets te grijpen van het bijna verloren mysterie: de verbinding met God door het geloof.'³⁷

De schrijfster vertelt de verhalen van de schepping, het paradijs, Kain en Abel, de zondvloed en de torenbouw van Babel in een korte raamvertelling. De kleine koning Joas (2 Koningen 12) krijgt onderricht van de priester Jojada, die hem de verhalen uit het begin van Genesis vertelt. In dit onderricht wordt er overigens wel van uitgegaan dat de in de oerverhalen opgeschreven gebeurtenissen werkelijk zijn gebeurd. Een opvallend trekje is voorts dat de Godsnaam JHWH in de behandeling van het Oude Testament consequent wordt weergegeven met 'Eeuwig Trouw', vanaf het uitroepen van die naam door God in Exodus 3.

De dogmatische schema's van Van de Hulst, waarin bijvoorbeeld alles vanaf de schepping is toegelegd op de komst van Christus, komen we bij Renes-Boldingh eveneens tegen, zij het dat Jezus minder nadrukkelijk wordt binnengevoerd in het Oude Testament. Ook de substitutiethematiek is prominent aanwezig. Als Jezus is gestorven (Matteüs 27) – de titel van het hoofdstuk is 'Het licht verdwijnt' – wordt gemeld dat hogepriester Kajafas zijn ambt nu kwijt is omdat Jezus zijn plaats heeft ingenomen. De schrijfster schuwt evenmin de bewering dat 'de Joden' hun koning hebben vermoord (300). De lichtsymboliek waar de titel naar verwijst is dominant. Engelen zijn 'afgezanten van het licht', het opstandingsverhaal (Matteüs 28) zit vol licht. Eerst zijn de wachters bij het graf gevluht, omdat God hen weg wil hebben.

'Nu zijn grote gloriëdag aanbreekt, wil God de tuin voor zich alléén hebben. Daar ligt dan de tuin, door mensen verlaten, gereed voor God. En God komt. Zijn heilig licht is in de tuin, zoals het was bij Abraham, op Horeb en Sinai en op de berg der verheerlijking. Gods licht omgeeft het stille rotsgraf, het dringt er binnen en straalt er uit naar buiten. En zie, nu spreekt God zijn machtwoord. God spreekt zijn Zoon volkomen vrij.' (304)

De schrijfster besluit haar kinderbijbel met de belofte dat als Christus terugkomt het 'Licht van God' voorgoed zal neerdalen op deze aarde. 'Allen, die reeds bij Hem waren in dat licht, zullen met Hem gezien worden. En allen, die hier nog op Hem wachten, zullen met datzelfde licht bekleed worden.' (355)

De weg van het licht is een vrome, goed geschreven kinderbijbel voor de wat oudere jeugd en biedt een 'modernere' Van de Hulst, hoewel Renes-Boldingh diens stilistische niveau niet evenaart.

Meer kinderbijbels uit deze periode combineren een traditionele inhoud met een vlotte vertel-

³⁷ Verantwoording bij de vierde druk, 1955, p. 5. Kennelijk was er kritiek gekomen op de eerste edities. In het vervolg van de geschiedenis van de kinderbijbel komt deze benadering steeds vaker voor, overigens niet altijd met de motivatie dat in de figuur van Abraham 'gewijde' en 'ongewijde' geschiedenis beginnen samen te vallen.

toon. Te denken valt aan *Het Heilig Boek ...voor mij* van de gereformeerde predikant A. van Hartingsveld uit 1958, hoewel die kinderbijbel literair achterblijft bij die van Renes-Boldingh. Te denken valt ook aan het werk van Evert Kuijt waaraan in het volgende hoofdstuk wordt gerefereerd. En verder moeten we niet vergeten dat juist in deze jaren het werk van de 'oude meesters' Van de Hulst en De Vries veel gekocht en gebruikt wordt, zodat concurrentie met kinderbijbels die sterk op die van hun leermeesters lijken, zakelijk gezien niet voor de hand ligt.

De andere kinderbijbels die we in deze paragraaf behandelen hebben met elkaar gemeen dat het uitgaven zijn die de verhalen droogweg navertellen zonder een prevalentie leer als leesraster, maar ook zonder opsmuk, en waarin in het algemeen illustraties en tekst elkaar aanvullen. Hiertoe behoren kinderbijbels als de uit het Duits vertaalde *Jeugdbijbel* van Friedrich Hoffmann (Baarn 1969) en *De nieuwe kinderbijbel* van Anne Edwards en Shirley Steen, uit het Engels vertaald door Marianne Jager (Ede 1968).³⁸ Het door Jenny Dalenoord aantrekkelijk geïllustreerde tweeluik *Het verhaal van Israel* en *Het verhaal van Jezus* van Wim Beneker is eveneens uit het Duits vertaald door Hanna Lam (Wageningen 1973). Tot deze categorie kinderbijbels behoren ook de twee 'joodse' kinderbijbels die in deze periode verschijnen, die van Hella Taubes en Mathilde Roolfs, die in hoofdstuk 9 besproken zullen worden.

Een opvallende 'seculiere' auteur treffen we in deze jaren nog aan. Hans Andreus waagt zich voor uitgeverij Becht aan *Bijbelse verhalen voor de jeugd* (1978). Het betreft een pocketuitgave – een van de weinige in dit genre! – met een interessante verkoopprijs. De flaptekst roemt Andreus' karakteristieke stijl 'welke vooral de jeugd zo sterk aanspreekt', maar de inhoud kan die pretentie niet waarmaken. De verhalen worden routineus en niet eens eenvoudig naverteld, in een kleine letter en onaantrekkelijke opmaak weergegeven en de illustraties worden uit verschillende bestaand werk bijeengeraapt. Ook het werk van een andere literaire coryfee, de Amerikaanse Pearl Buck (1971), dat in Nederland als *Pearl S. Buck vertelt uit de bijbel* in 1977 bij Novapres in Laren op de markt komt, stelt teleur: plichtmatige navertellingen en slechts weinig, zeer simpele zwart-wit illustraties. Het zijn beide wel voorbeelden van kinderbijbels die op een grote, niet specifiek christelijke markt zijn gericht. Dit genre zal zich na 1976 verder ontwikkelen, waarbij de inhoud en wijze van navertellen anders zullen worden dan die van de kinderbijbels die de christelijke markt bedienen. Daarvan is echter bij Andreus en Buck nog geen sprake.

Ten slotte zij nog gewezen op een ontwikkeling die we in paragraaf 7.3 al signaleerden bij het werk van Piet Worm, de opkomst van educatieve bijbelse jeugdboeken bedoeld voor een niet specifiek christelijke markt. *De man van Nazareth*, dat daar genoemd werd, is er een goed voorbeeld van, vooral de eerste, door Piet Worm geïllustreerde uitgave uit omstreeks 1970. De verhalen worden begeleid door illustraties die de authenticiteit ervan benadrukken en door feiten, kaarten, tabelletjes en informatie over het dagelijkse leven in de bijbelse tijd.³⁹ Een ander voorbeeld is de forse uitgave *Vertel het uw kinderen*, een 'bijbels vertel- en werkboek voor kinderen' voor Advent en Kerst van Jacques Sinnema en Tinie de Vries uit 1969. De bijzondere illustraties zijn van Dea de Vries. De

³⁸ In een krantenbericht uit 1983 is sprake van een ingreep van de Nederlandse uitgever (Zomer & Keuning) in een illustratie in de eerste edities van deze kinderbijbel. Er kwamen klachten van de antiracistische werkgroep Betaald Antwoord over de tekening bij het verhaal van Kaïn en Abel (Genesis 4). De illustrator had een witte Abel en een zwarte Kaïn getekend, zie afbeelding K12.1. De Zwitserse uitgever Dimodo had op dergelijke klachten niet gereageerd en daarom besloot de Nederlandse uitgever eigenhandig in te grijpen. Bron: *Leidsch Dagblad*, 28 mei 1983, p. 2.

³⁹ De latere tweedelige uitgave met illustraties van Jenny Dalenoord (Haarlem 1976/77) blijft veel dicht bij de verhaalvorm, al heeft de tekst daarvan een hoog informeren gehalte.

Hierboven zie je een aantal cirkels en een rondje met het getal 70. Knip de cirkels en dit rondje uit. Het rondje met het getal 70 duidt op het volk Israël toen het in Egypte kwam. Wat zouden de twaalf kleuren betekenen? Waar mocht het volk wonen? In het land Gosen, langs de Nijl. Plak het rondje nu maar op de stip die je op het bijbehorende werkblad ziet. Maar als het volk hier woont wordt het groter en groter. Laat dit maar zien door de kleinste cirkel om het rondje te plakken. De kleuren laat je natuurlijk op elkaar aansluiten, want dan zie je duidelijk dat iedere stam groter wordt. Maar de farao ziet ook dat het volk groter wordt. Hij wil het niet. Waarom niet? Hij zal het volk hard laten werken, dat zal helpen. Het mag niet groter worden. Teken nu maar met een donkere kleur van een viltstift een dikke lijn rond het volk. Dat is het plan van farao, nu kan het volk niet verder uitgroeien. Maar gebeurt er wat de farao wil? Neem de volgende cirkel en plak die nu rond het volk (let weer op de kleuren!). Zie je, weer wordt het volk groter en groter. De farao verzint een nieuw plan. Wat is dit voor plan? Teken maar weer een dikke lijn rond het volk. Nu zal het zeker niet groter meer kunnen worden! Neem de volgende cirkel en plak die op. Je ziet wat er nu gebeurt: groter en groter wordt het volk, wat de farao ook verzint. Maar dan bedenkt de koning een laatste plan en dat zal zeker lukken! Welk plan is het? Teken maar weer een dikke lijn rond het volk. Lukt het nu? Nee weer niet, dat laat de grootste cirkel zien. Maar voor je die cirkel opplakt moet je even kijken wat je in deze cirkel ziet. In een van de stammen, de stam van Levi, is een jongen geboren. Wat gebeurt er met deze jongen? Hij wordt de zoon van farao's dochter, hij komt te wonen in het paleis en krijgt daar het beste onderwijs, dat je je maar kunt denken. Deze scholing aan het egyptische hof had juist deze jongen zo nodig! Waarom? Als de farao dat eens wist! Prik het rondje met het figuurtje uit en plak het maar in het paleis. Nu kun je ook de laatste cirkel opplakken. (A17)

doelstelling van dit boek, dat de makers 'geheel nieuw' van vorm en inhoud noemen, is verwoord in het 'Woord vooraf', waarin wordt vastgesteld dat de meeste kinderbijbels ervan uitgaan dat de achtergrondinformatie bij de bijbelse verhalen bekend is, terwijl daar anno 1969 niet meer van mag worden uitgegaan (5v.). Het resultaat is een groot boek met her en der navertellingen die soms experimenteren met de literaire vorm (een weergave in toneeldialogen bijvoorbeeld), kanttekeningen bij het verhaal, soms zelfs in de vorm van voetnoten, een theologische plaatsbepaling in het geheel van de Bijbel en suggesties voor de verwerking. Hier komen we in de buurt van een complete 'methode' van overdracht van bijbelverhalen, een vernieuwing van het aloude genre van de schoolboeken voor bijbelse geschiedenis. Deze 'methode', een totaalaanpak van bijbeloverdracht met een sterk didactisch karakter, inclusief meegeleverde werkbladen en andere hulpmiddelen bij de verwerkingsvormen, vaak op het ritme van de kerkelijke feesten, komen we in de volgende periode vaker tegen. In dit qua toon nogal belerende boek vallen voorts de illustraties op die soms figuratief, maar soms gedurfd abstract zijn, zeker wanneer zij de werkvormen begeleiden. Uitgever is de Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging (NZV), die met dit boek nieuwe wegen inslaat. De verteltoon van dit boek is verwant aan die van de Amsterdamse school, die we in de volgende paragraaf verder zullen volgen. Een voorbeeld van die toon halen we uit de werkvormen bij het verhaal van de onderdrukking in Egypte uit het begin van Exodus (de werkvorm staat in zijn geheel in kader 7.2).

Hoewel anders van toon dan meer traditionele lees- en werkboeken, blijft de didactiek van Sinema en De Vries onverminderd gekenmerkt door retorische vragen, voorgegeven antwoorden en uitroeptekenexegese.

De Amsterdamse school zal de uitgaven van de NZV nog jarenlang stempelen en de vruchtbare combinatie van losse verhaaloverdracht en strakke didactiek levert steeds meer kinderbijbels op, tot op de dag van vandaag. Toch balanceert deze uitgave nog op de rand van oud en nieuw; de bijbelse 'history' wordt nog niet geheel ingeleverd voor de 'story', zoals Nico ter Linden dat heeft genoemd. De schrijvers van dit boek doen hun best de verhalen óók historisch te plaatsen en zo te legitimeren. We gaan nu over naar de eerste uitgaven die de 'geschiedenis' als normerend kader bewust verlaten en toch de verhalen willen laten klinken.

7.6 'DIE WAS DOOD. DIE WAS ECHT DOOD'

IKOR en Amsterdamse school

De zogeheten Amsterdamse School wil over het algemeen niet zo heten. Maar de naam groeit allengs uit tot een begrip. De theologie van deze groep theologen, predikanten, auteurs en programmamakers is gefundeerd in die van Karl Barth en K.H. Miskotte, in de bijbelbenadering van Martin Buber, Juda Palache en M.A. Beek, en wordt op academisch niveau gevoed door het werk van Frans Breukelman, Karel Deurloo, Rochus Zuurmond en anderen. Hoewel het exegetische referentiekader – 'de tekst mag het zeggen', waarbij de ontstaanswijze interessant, maar niet doorslaggevend is voor de uitleg – van meet af aan wetenschappelijk omstreden is, is de 'school' buitengewoon productief als het gaat om het zo typisch Nederlandse fenomeen van de gemeentetheologie. Ik doel daarmee op al die honderden boeken, radio- en tv-programma's, cursuspzetten, leerhuizen, Schriftverklaringen op gemeenteniveau die vanaf 1965 de bijbelverhalen ontsluiten voor een nieuwe generatie. Daar horen namen bij als Nico Bouhuijs, Karel Deurloo, Karel Eykman, Dirk Monshouwer, Ben Hemelsoet, Tom Naastepad, Maarten den Dulk en Nico ter Linden.⁴⁰ De Amsterdamse school geeft als bijdrage aan die gemeentetheologie eveneens een nieuwe impuls aan de Nederlandse kinderbijbels en produceert enkele bijbelbewerkingen die duidelijk afwijken van wat daarvoor gangbaar mag heten.

De start van die nieuwe traditie ligt bij de televisie. Wim Koole, vanaf 1963 directeur televisie van IKOR, het Interkerkelijk Overleg in Radio- en Televisieaangelegenheden, is voor een tv-programma met bijbelverhalen voor kinderen op zoek naar een schrijfster die haar sporen heeft verdiend in de jeugdliteratuur en komt terecht bij Mies Bouhuys (1927-2008). Het moet een programma worden waarin de verhalen voor zichzelf spreken. Wim Koole schuift in een terugblik deze nieuwe benadering onder het beslag van de aanzwellende secularisering en ontzuiling: 'Dat de eigenwaarde van het bijbelverhaal het in de redactionele discussies meer en meer ging winnen van het kerkelijke opvoedingsbelang maakte het mogelijk om talent van buiten de directe kerkelijke invloedssfeer

⁴⁰ Zie over deze Amsterdamse school – zo genoemd naar haar academische thuishaven, de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam – o.a. Karel Deurloo/Rochus Zuurmond (red.), *De Bijbel maakt school – een Amsterdamse weg in de exegese*, Baarn 1984, en Marcel Barnard, Alle Hoekema en Hanneke Meulink-Korf (red.), *Theologie in Mokum*, Zoetermeer 2001. Over de controverse over de wetenschappelijkheid van de Amsterdamse hermeneutiek zie o.a. G.W. de Knijff, *Sleutel en slot – beknopte geschiedenis van de hermeneutiek*, Kampen 1980, pp. 146-166.

aan te trekken voor het schrijven van de verhalen. We wilden een nieuw begin maken en ons – overigens met alle respect voor de traditie – losmaken van de aanpak van de bestaande kinderbijbels. Voorkennis mocht niet worden verondersteld. De meeste kinderbijbels vertaalden het volle gewicht van de geloofsleer in kindertaal. Wij wilden het pedagogische adagium dat het geloof groeit zoals een boom jaarringen verzamelt, in praktijk brengen. Het verrassende laten zien, de ontdekkingsreis van het volk Gods vertellen in verfrissende directe taal die aan het emotionele meebeleven de voorkeur geeft boven de overdracht van de leer.⁴¹ Bouhuys verklaart zich bereid en voor de illustraties wordt Bert Bouman (1921-1979) aangetrokken, een begenadigd illustrator wiens tekeningen minstens zo veel aan het succes van de tv-serie *Woord voor Woord* en de daaruit voortkomende publicaties hebben bijgedragen als de teksten van de auteurs. *Woord voor Woord* gaat in 1964 van start op de televisie – de programma's vinden een goed onthaal, maar zijn in eigen IKOR-kring niet onomstreden. Men toont in de uitzending de tekeningen van Bert Bouman, er is muziek en de teksten van Mies Bouhuys worden voorgedragen door Cecilia Lichtveld, Nelly Frijda en Aart Staartjes. Trudy van Keulen doet de regie. Vooralsnog beperkt de serie zich tot het Oude Testament, Bouhuys vindt het navertellen van de evangeliëverhalen een hachelijke onderneming. 'De eisen die de kerken aan haar zouden stellen zouden voor haar onaanvaardbaar zijn', vertelt Koole. Wanneer van de verhalen een boek wordt gemaakt, komt het tot een breuk met de auteur. Zij heeft in de boekversie van de verhalen, in tegenstelling tot de tv-versie, de naam van God als iemand die rechtstreeks ingrijpt in mensenlevens weggelaten. 'De schrijfster lichtte die verandering toe met het onderscheid tussen zwart-op-wit neerschrijven en de mondelinge overdracht. Bij het vertellen kan men de toonzetting nauwkeurig bepalen; op schrift staat het daar in een onwrikbare vorm.'⁴² Het is een interessant conflict op het breukvlak van de versnelde secularisatie die door de ontzuiling wordt veroorzaakt. En het conflict toont de bijna sjabloneske wijze waarop het IKOR als 'voorloper' zich tegenover de remmende achterban staande moet houden en compromissen moet sluiten. De zendgemachtigde kerken doen niet mee met het propageren van Bouhuys' boek. Het 'weglaten van God' in de weergave van de bijbelverhalen zal een thema worden waarmee veel moderne auteurs van kinderbijbels zullen worstelen. Het boek, het eerste *Woord voor Woord*, verschijnt bij Fontein en het Wereldvenster in 1966, de tekeningen zijn in zwart-wit (want zo kennen de mensen ze van de televisie) en de verhalen gaan over Jozef, Mozes, Gideon, Simson, Ruth en Samuel. De toon van vertellen sluit aan bij de televisie-uitzendingen, de verhalen zijn kort en beeldend, Boumans tekeningen ademen nog de sfeer van het Midden-Oosten. Van zijn latere actualiserende experimenten is hier nog geen sprake. Een passage als voorbeeld over Mozes die een slavendrijver te lijf gaat (Exodus 2), voor de bijbehorende tekening zie afbeelding ZW29.

'Nu hij die egyptenaar er op los ziet slaan, vergeet hij alles... Hij rukt hem de zweep uit handen. Mozes slaat zélf. "Al die klappen, die je mijn volk gegeven hebt, hier heb je ze terug! En deze zijn voor al die kinderen, die jullie bij hun moeder hebben weggehaald... En deze voor het slavenwerk... En deze voor alle koeien en schapen, die jullie ons hebben afgenomen!" Hij slaat en slaát... [...] De egyptenaar ligt op de grond en beweegt niet meer. Hij is dood. De zweep valt uit Mozes' hand.' (71)

41 Wim Koole, *Een spoor van emoties – een fragment televisiegeschiedenis*, Kampen 1996, p. 73. Zie voor een overzicht van de (jeugd)bijbelprogramma's van IKOR/IKON en van de geschiedenis van *Woord voor Woord* ook J.C.H. Blom, J. Wieten en H.B.M. Wijfjes (red.), *Van geloof, hoop en liefde – vijftig jaar interkerkelijke omroep in Nederland 1946-1996*, Kampen/Amsterdam 1996, m.n. pp. 146-161, een tekst van F.M. Dröes.

42 Koole, a.w., p. 74. Ds. M.W.S. Cramer, destijds betrokken bij de IKOR namens de zendgemachtigde kerken, bevestigde in een telefoongesprek op 26 juni 2003 het verloop van deze controverse. Hij vertelde dat de uitgever eigenmachtig enkele malen God heeft ingevoegd in de boeckeditie van *Woord voor Woord*, waarmee voor Mies Bouhuys de maat vol was.

Afb. ZW29 Bert Bouman, Egypte, Woord voor Woord 1966.

Jeugdpredikant Karel Eykman (*1936) neemt het stokje van Mies Bouhuys over in 1966. Tien jaar lang zal hij met Bert Bouman samenwerken voor de televisie en de gedrukte uitgaven. Presentator Aart Staartjes wordt dankzij de serie een tv-persoonlijkheid. Simon Carmiggelt schrijft in een column over een gesprek aan tafel over angst voor de dood, waarbij een vijfjarig jongetje opmerkt: 'Ik ben niet bang om dood te gaan, want Aart Staartjes wekt mij toch weer op.'⁴³ De uitzendingen monden uit in een zestal kleine boekjes met fraaie kleurenillustraties, waarvan er vijf verschijnen bij Moussault in Amsterdam tussen 1969 en 1973 – in het deel over de schepping vindt men een inmiddels klassieke prent waarop Bouman God afbeeldt, zie afbeelding 1 – en één bij Voorhoeve in Den Haag. Een latere spin-off is nog het grootformaat kijk- en leesboek over de Openbaring van Johannes.⁴⁴

De verzamelde verhalen worden gepubliceerd in 1976, in twee delen *Woord voor Woord*, bij Zomer & Keuning in Ede. De verschijning van *Woord voor Woord* is een sleutelmoment in de geschiedenis van de kinderbijbel. Het is een van de eerste kinderbijbels die bedoeld zijn voor een nieuw publiek van (ouders en) kinderen die geen kerkelijke binding hebben en die de verhalen voor het eerst horen. Voorts is de losse, bijna laconieke toon waarop Eykman de bijbelverhalen navertelt nog niet

⁴³ Geciteerd door Wim Koole, a.w., p. 78.

⁴⁴ Respectievelijk *Het Begin*, *Noach*, *De eerste mensen*, *De nieuwe stad* (Openbaring) en *De jongen en het meisje* (Hooglied). *Zo moet het kunnen*, over de tien geboden, verschijnt in 1972 bij Voorhoeve in Den Haag. *Het verhaal van Johannes en wat hij zag in zijn dromen* verschijnt in 1979 bij Zomer & Keuning in Ede.

eerder vertoond – de tekst wordt ontdaan van zijn geur van heiligheid en neergezet als een ‘gewoon’ verhaal over weliswaar buitengewone gebeurtenissen. Eykman bezigt tussenzinnetjes als ‘Wat Abraham verder gedacht heeft, weet niemand’, ‘Er zijn mensen dood gegaan en ook al zijn het je vijanden, dan is er nog geen reden om zo te juichen’ (Mozes bij de Schelfzee) of ‘Ach, jullie zoeken het maar uit ook’ (Paulus op de Areopagus). De tekst wordt niet in de rede gevallen met theologische of historische verklaringen en ook niet in een raster opgenomen van leer- of geloofs-overdracht. De er naadloos bij passende illustraties van Bert Bouman dragen bij aan de nuchtere sfeer. Beiden – schrijver en illustrator – ontwikkelen een stijl die de verhalen dichterbij hun lezers brengt. De taal is ‘populair’ – waardoor ze dertig jaar later wel eens ‘gedateerd’ overkomt – de tekeningen zetten de verhalen soms in een eigentijdse setting neer maar switchen moeiteloos naar een ‘authentieke’ sfeer. Karel Eykman daarover:

‘Wat de tekeningen in *Woord voor Woord* betreft, daarop zien we vaak allerlei voorwerpen die eerder in Holland dan in Israël thuishoren. Dat is niet gebeurd om modern te doen, maar omdat wij daarmee bedoelden dat de verhalen niet alleen van ver weg en lang geleden zijn, maar ook nu geldig en dichtbij zijn.’ (Voorwoord)

Daarbij bevatten de tekeningen humor – een schaars goed in bijbelillustraties. Mooi voorbeeld is Boumans weergave van de kleine Jozef met zijn speelgoedkameeltje en de daarmee rijmende afbeelding van zijn wegvoering als slaaf achter een kameel, zie afbeelding KL25. De illustrator van onder andere de *Rijmpjes en versjes uit de oude doos* benut zijn ervaring daarmee voor een soms actuele bijbelillustratie (zie afbeelding KL26 van de barmhartige Samaritaan). Karel Eykman heeft over Bert Bouman eens gezegd: ‘Jezus is echt mens geweest, dat geloof je pas bij Bert Bouman.’⁴⁵ Eykmans taal is nog lossier dan die van Mies Bouhuys. Dezelfde passage over Mozes nu in Eykmans weergave:

‘Toen werd hij kwaad. Hij stormde op die man af en schreeuwde: “Zeg! Hé! Wil je dat wel eens laten! Ben je nou helemaal van God los! Je laat het!” En hij pakte die stok van die Egyptenaar af en bleef op hem inslaan, huilend en scheldend. Toen opeens hield hij op. De Egyptenaar bewoog niet meer. Die was dood. Die was echt dood.” (83v.)

Bouman gaat mee met deze popularisering. Zijn bijbehorende illustratie van 1976 is beduidend ‘lossier’ dan die van 1966 (zie afbeelding KL27).

Eykman begint zijn kinderbijbel bij Abraham, Genesis 12, en behandelt de ‘oerverhalen’ pas bij de profeten tijdens de Babylonische ballingschap. Dat is een gebruikelijk ‘Amsterdams’ procédé. Maar Eykman gaat verder. Bij zijn behandeling van de evangelieverhalen kiest hij voor één evangelist, Lucas. Daardoor vallen ‘bekende’ verhalen weg, als die van de wijzen uit het oosten, de kindermoord van Bethlehem, het water van Bethesda en de overspelige vrouw. De kritiek die hem daarover ten deel valt, pareert hij met de vaststelling dat er geen ‘bekende’ verhalen meer zijn en dat de theologie van Lucas andere accenten zet dan die van Matteüs of Johannes.

Woord voor Woord is een veel bekeken tv-serie. De kinderbijbel is jarenlang populair, vooral onder mensen die hun kinderen graag nog ‘iets’ willen meegeven van de bijbelverhalen, hoewel zij zelf niet meer behoren tot een kerkgenootschap.⁴⁶ Het gaat te ver om te spreken van een seculiere kinderbijbel, maar *Woord voor Woord* is wel een van de eerste kinderen van de secularisatie in kinderbijbelland.

⁴⁵ In een gesprek met Willeke Brouwer, geciteerd in haar scriptie *Kinderbijbelillustraties*, Kampen 1989, p. 34.

⁴⁶ De 8de druk uit 1982 is de eerste in één band. Van meet af aan verschenen er van losse verhalen en van de hele bijbel vertalingen in het Duits, Engels en Zweeds. In 2006 verscheen een 14de druk bij uitgeverij Fontein.

Afb. ZW30 De filatelist van Peter Vos, uit Karel Eykman, *De werksters van halfvijf en andere gelijkenissen*, 1967.

Karel Eykman is tot op de dag van vandaag een productief auteur van eigentijdse bijbelbewerkingen voor jongeren. Ten tijde van *Woord voor Woord* maakt hij onder andere *De werksters van halfvijf en andere gelijkenissen*, samen met tekenaar Peter Vos, waarin schrijver en illustrator nog verder gaan met het bij de tijd brengen van bijbelse verhalen (Amsterdam 1969). Het zijn eigentijdse verhalen die in een 'moraal' uitkomen bij bijbelse thema's in een zeer ondogmatische toonzetting. Het verhaal 'De postzegel' gaat bijvoorbeeld over een jongen die één driehoekige postzegel zo graag wil hebben dat hij zijn hele verzameling ervoor verkoopt. Het slotplaatje (zie afbeelding 56) laat een intevreden jongetje zien en Eykman voegt daaraan toe:

'Ik vind dit een leuke jongen, omdat hij zo goed wist wat hij wou, omdat hij zo geloofde dat het de moeite waard was en daar zijn hele verzameling voor over had. Jezus wou dat de mensen mee gingen doen met Gods plannen om het leven goed te maken. En vaak waren er mensen die wel wilden geloven dat dat zou moeten maar die nog zoveel andere dingen aan hun hoofd hadden die zij belangrijker vonden. "Maar eens", zei Jezus, "eens moet je toch alles op alles kunnen zetten, anders lukt het nooit. Je moet geloven dat het de moeite waard is wat ik wil." Ongeveer zoals die jongen geloofde dat die postzegel de moeite waard was.' (46)

Over deze vorm van actualisering van bijbelverhalen, het spiegel- of sleutelverhaal, waarvan Eykman een pionier is, kom ik uitvoeriger te spreken in paragraaf 8.6. Ten slotte schrijft Eykman in deze periode nog een novelle over *Ruth en Boaz* (Den Haag 1973). In het volgende hoofdstuk komen we terug op Eykmans publicaties van na 1976. Illustrator Bert Bouman komen we in de volgende paragraaf van dit hoofdstuk nog tegen.

Anders, maar zeker in de lijn van deze nieuwe benadering, doet de theoloog Nico Bouhuijs het in samenwerking met kinderboekenschrijfster Gertie Evenhuis en illustrator Frank Rosen. In hun kinderbijbel *Dromen van vrede* uit 1971 stellen zij het belang van het doorvertellen van de oude verhalen voorop: 'Verhalen van gisteren ter wille van morgen', schrijft de flaptekst. Het betreft verha-

len uit het Oude Testament.⁴⁷ De auteurs kiezen voor de literaire vorm van de raamver telling. Een groep Hebreeuwse jongeren schoolt samen in de grote stad Babel, waar ze als ballingen verblijven, kijkt verwonderd en geïmponeerd rond, maar de jongens – het zijn meestal jongens – komen er al gauw over te spreken hoe ze hier terecht zijn gekomen en waarom ze hier als tweederangs burgers leven en moeten vrezen voor de Babylonische soldaten. De feestdagen, de sabbath, school, het zingen van psalmen en het reciteren van teksten bieden telkens aanknopingspunten voor vaders, leraren, rabbijnen en ooms – om de oude verhalen door te vertellen aan een nieuwe generatie. Soms vertellen de jongens de verhalen zelf aan elkaar door. Zo kopiëren de auteurs de wordingsgeschiedenis van de (meeste) verhalen van het Oude Testament in een nieuwe setting. Dankzij de stijl van schrijven, die dichtbij die van novellen komt, ongetwijfeld met de signatuur van Gertie Evenhuis, krijgen de verhalen niet alleen een dubbele en diepere bodem, maar worden ze ook levendig. Lezers worden als het ware binnengezogen via het eerste in het tweede verhaal en kunnen zich met de eerste groep hoorders, die uit Babel, identificeren. De gekozen vorm biedt tevens de mogelijkheid om de mogelijke receptie van de bijbelverhalen mee te nemen in de doorvertelling. Moeilijke, weerbarstige of tegen de haren instrijkende verhalen worden door de groep kinderen van Babel bevraagd en becommentarieerd. Zo komen ze niet onweersproken door de eerste leesgroep heen en dat maakt ze voor de jonge lezer van 1971 toegankelijker. Wat Mies Bouhuijs en Karel Eykman willen bereiken met vereenvoudiging en actualisering, pogen Nico Bouhuijs en Gertie Evenhuis te bewerkstelligen met 'verhalen met kanttekeningen' in een aanstekelijke literaire vorm. De kinderen van Babel reageren direct en soms geëmotioneerd op de verhalen die ze te horen krijgen en ze onderbreken die met uitroepen van verbazing of vragen. Van het einde van koning Saul (1 Samuel 31) zijn ze dagen lang ontdaan, van de misstap van koning David uit het lood geslagen: "Was dat David?" mompelde Oeri. "Ook dat was David," antwoordde Tobias' (206). De verhalen van Kaïn en Abel (Genesis 4) en van het bijna-offer van Isaak (Genesis 22) wekken verwarring. De jongens leven mee met de vertelde gebeurtenissen. Dat laatste verhaal begint zo:

'Het was koeler geworden bij de rivier. De stadgeluiden waren op de achtergrond gedrongen, zó hadden de jongens met het verhaal meegeleefd. "U zei daareven dat Abraham zijn zoon nemen moest, zijn enige..." zei Joram. En de rabbijn viel in: "Neem jij je zoon, je enige, zei God, neem Isaäk, en ga naar 't land Moria, om hem daar te offeren als brandoffer..." Er klonken verschillende kreten van verontwaardiging en verbazing. Onverstoorbaar vertelde de rabbi verder: "s Ochtends heel vroeg stond Abraham op..." Maar Joram kon zich niet meer bedwingen. Verbitterd zei hij: "Dat kan niet! Nu hééft hij eindelijk een zoon..." "Ja, en zijn enige zoon nog wel! Als hij die offert, dan houdt alles toch wéér op!" riep Jochai gegriefd. En Oeri zei: "Wat heb je op die manier aan al die beloften!" "Ja, daar leek het dan ook erg op," zei hun leraar. "Dat de geschiedenis, die net begonnen was, weer op zou houden. Maar luister nog even.' (75)

Zo komt het verhaal met dialogen en interrupties op gang en dichtbij. De teneur van de bijbelbewerking van Bouhuijs en Evenhuis is aards, vooruitstrevend en pacifistisch, zoals de titel al doet vermoeden. Ze is duidelijk bedoeld voor een oudere doelgroep dan die van *Woord voor Woord* en vergt meer van de lezer door zijn literaire vorm. Er is geen verbinding met een populair tv-programma en de tekeningen zijn minder aansprekend dan die van Bouman. Er komt vrijwel geen vrouw of meisje in voor en de kinderen zijn in de ogen van moderne lezers nogal braaf en dociel.

47 Nico Bouhuijs (1931-2007) was docent godsdienst en jarenlang studentenpredikant in Leiden. Hij maakte met Karel Deurloo talrijke radio- en tv-programma's, meestal voor de IKOR/IKON, waaruit publicaties voortvloeiden die bijbelgedeelten en theologische thema's dicht bij een moderne, niet meer kerkelijke doelgroep brachten. Gertie Evenhuis (1927-2005) schreef een keur van kinder- en jeugdboeken en leesboekjes. Zij won o.a. de Nienke van Hichtumprijs en de Zilveren Griffel. Evenhuis schreef ook een bundel kerstverhalen met o.a. Bert Bouman als illustrator, *Koning gezocht*, Den Haag 1973. In 1990 maakte ze voor de KBS een Nederlandse bewerking van de *Bible de Jérusalem pour tous*, *De bijbel dichter bij iedereen*.

Allemaal mogelijke verklaringen voor het feit dat deze kinderbijbel niet zijn tienduizenden heeft verslagen, hoewel de literaire vorm van de raamvertelling en de vaak sprankelende dialogen van Gertie Evenhuis mijns inziens een grotere afzet zouden hebben verdiend.⁴⁸ Maar het is zeker ook een 'Amsterdamse' kinderbijbel: het verhaal mag zelf zijn werk doen, zoals het zijn werk deed voor de jeugd van Babel, tweeënhalf millennium eerder.

IKOR en IKON staan hier in de schijnwerpers, maar andere omroepen hebben zich eveneens aan het genre van de bijbelvertellingen voor kinderen en jongeren gewaagd. De NCRV heeft al vanaf haar oprichting op de jeugd gerichte radioprogramma's met bijbelverhalen, de V.P.R.O. ook, tot dat zij in 1969 haar puntjes verliest. En de EO start ermee vrijwel direct na het verkrijgen van zendtijd. Maar zoals betoogd, gaan de makers van *Woord voor Woord* werkelijk nieuwe wegen.

De gemeentetheologie van de Amsterdamse school en haar kinderbijbels zijn een product van de secularisatie. Dat is ook het geval met de opkomst van de evangelische beweging in Nederland. Haar 'eerste' kinderbijbel verschijnt evenals *Woord voor Woord* in 1976, toevallig eveneens met tekeningen van Bert Bouman.

7.7 'JE ONDERSTEUNDE MARIA ZOVEEL MOGELIJK IN DIE MOEILIJKE UREN' Evangelische initiatieven

De geschiedenis van de evangelische beweging in Nederland is nog ondiep en in volle gang – een goede geschiedschrijving is nog niet voorhanden, al doen de meer recente handboeken over kerk- en religiegeschiedenissen alvast een poging tot duiding. Zo schrijven Van Eijnatten en Van Lieburg: 'Voor velen die in een libertijnse, geïndividualiseerde en anonieme samenleving op zoek waren naar zekerheid, geborgenheid en warme emotie was het evangelicalisme een aantrekkelijk alternatief geworden'. Zij noemen de opkomst van de 'evangelicalen' een reactie op het activistische en vrijzinnige christendom in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw. In het handboek van Selderhuis schrijven Harinck en Winkeler dat de evangelische beweging niet geïnteresseerd is in de herordening van de samenleving, maar in persoonlijke bekering. 'Theologie stond er minder op de voorgrond dan religieuze beleving; de theologie was traditioneel en orthodox.' Zij wijzen voorts op de hang in evangelische kringen naar versimpeling van de bijbelse boodschap.⁴⁹

Feit is dat de evangelische beweging vanaf de tweede helft van de jaren zestig snel opkomt, in de beginfase sterk Amerikaans beïnvloed. De oprichting van de Evangelische Omroep in 1967, uit onvrede met de programmering van de NCRV, wordt doorgaans opgevat als het symbolische startpunt van de evangelische beweging, al bestaan organisaties als Youth for Christ al langer. Wel is het de start van de evangelische organisatie, die zich in de loop van de decennia erna wijd vertakt.⁵⁰

⁴⁸ *Dromen van vrede*, Ploegsma Amsterdam 1971. Het boek werd tweemaal herdrukt, voor het laatst in een goedkopere uitgave in 1985.

⁴⁹ Zie respectievelijk a.w., p. 359 en a.w., pp. 890v. Aan zowel de term 'evangelisch' als de term 'evangelicaal' zitten haken en ogen. Alle christendom mag zich immers met recht 'evangelisch' noemen en 'evangelicaal' lijkt een onaanvaardbaar anglicisme. Om die reden heb ik voorkeur voor de eerstgenoemde aanduiding, met het genoemde voorbehoud.

⁵⁰ Er is in mijn ogen sprake van een nieuwe zuil, waarmee beschouwingen over 'het einde van de verzuiling' wat mij betreft overbodig worden. Er zijn in de laatste kwart eeuw van de Nederlandse geschiedenis verschillende vormen van zuilvorming geweest, van moslimgroeperingen, antroposofen, zelfs van humanisten, waarvan die van de 'evangelischen' het meest in het oog springt. De evangelische zuil doet nog het meest denken aan de klassieke gereformeerde: er zijn evangelische kruideniers, sla-

Binnen die organisaties is sprake van veel dynamiek – accenten verschuiven in de loop der jaren, zoals in de geschiedenis van de EO goed valt waar te nemen.⁵¹

In de evangelische beweging is de aandacht voor (geloofs)opvoeding en bijbeloverdracht groot. Het is geen wonder dat kinderbijbels in deze kringen zich in een toenemende belangstelling mogen verheugen en dat de markt daar gretig op inspeelt, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Wat een 'evangelische' kinderbijbel zou zijn, is lastig vast te stellen en het is zeker niet eenvoudig om er boeken met terugwerkende kracht mee te etiketteren. Als we de hierboven gegeven aanduidingen volgen, zal een evangelische kinderbijbel eenvoudig van taal zijn met behoud van de reformatorische dogmatische schema's, toegankelijk geschreven voor kinderen, en met grote aandacht voor de persoon van Jezus. Zulke kinderbijbels zijn er natuurlijk legio in de geschiedenis – het schoolvoorbeeld uit vroeger tijden is ondanks al zijn wijdlopigheid misschien wel de 'ethische' kinderbijbel van Gunning uit 1894. We zullen bij de typering van 'evangelische' kinderbijbels vooral afgaan op de herkomst van de uitgave en het gebruik in evangelische kringen. Maar ook dan is een definitie lastig.

Vanaf 1913 bestaat de Vereniging tot Verspreiding der Heilige Schrift, een particuliere organisatie die zich ten doel stelt de bijbelse boodschap te verkondigen door traktaten, boekuitgaven, manifestaties en andere activiteiten. 'Echte' kinderbijbels publiceert de vvhs lange tijd niet, wel goedkope geïllustreerde bewerkingen van bijbelgedeelten. Na de oorlog neemt het aantal uitgaven van de vvhs toe – de uitgeverij richt zich vooral op de vertaling en bewerking van buitenlandse producten, meestal Engelstalige, en specialiseert zich als eerste in bijbelse 'doeboekjes': bijbelse voorstellingen om in te kleuren, in te krassen, doorkijk-, popup- en dioramaboekjes en stripverhalen. Maar vanaf de jaren zestig verschijnen er eigen kinderbijbels, zoals die van Ben Anderman uit 1964.⁵² Deze Bijbel voor de jeugd zou men met enige goede wil 'evangelisch' kunnen noemen – zij voldoet in elk geval aan de bovengenoemde 'criteria'. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat deze uitgeverij zich in elk geval wat betreft het aantal uitgegeven kinderbijbels en andere bijbelbewerkingen voor de jeugd ontwikkelt tot marktleider, met veel afzet in evangelische kring.

De bewering dat in 1976 in Nederland de eerste echte evangelische kinderbijbel verschijnt, is vanzelfsprekend onjuist, tenzij het woord 'evangelisch' voor deze nieuwe, twintigste-eeuwse stroming wordt gereserveerd. Toch is het aantrekkelijk om de uitgave waarop ik doel het predikaat 'evangelisch' mee te geven. Deze kinderbijbel noemt zich niet evangelisch, al is de auteur een bekende uit de (beginjaren van de) evangelische beweging. De kinderbijbel laat zich evenmin zomaar als evangelisch etiketteren en ze is zeker niet de eerste met dezelfde toon en benaderingswijze van de bijbelse stof en de jonge doelgroep. Ik kies haar hier uit omdat ze voor mij het spiegelbeeld is van *Woord voor Woord*. Ook *De Bijbelverhalen* van Sipke van der Land verschijnen in 1976 en ze zijn – wellicht verrassend – eveneens geïllustreerd door Bert Bouman. De schrijver (*1937) is

gers, campings, er is een omroep, een verwante politieke partij, de ChristenUnie, er is min of meer een eigen dagblad (het *Nederlands Dagblad* is hard op weg het te worden), er zijn organisaties van (geestelijke) gezondheidszorg, scholen, HBO-instellingen, tijdschriften, uitgeverijen e.d. Het zo typisch-Nederlandse fenomeen van de verzuiling gaat door tot op de dag van vandaag, is mijn overtuiging.

51 In het jubileumjaar 2007 verscheen een vooral beeldrijk jubileumboek, *Altijd goed voor... hartkloppingen*, Hilversum/Amsterdam 2007. Tijdens de lustrumviering werd het onderzoek *De verlegenheid voorbij* gepresenteerd (Hilversum 2007), waarin de verschuivingen van de visies van EO-leden in veertig jaar tijd goed worden gedocumenteerd.

52 De auteursnaam is het pseudoniem van H. de Vries.

aanvankelijk programmamaker bij de NCRV, maar daarna 'onafhankelijk' publicist van veel boeken en boekjes die vooral onder evangelische christenen populair zijn.⁵³

Het werk van Bert Bouman is de *trait d'union* tussen beide kinderbijbels. Zijn tekeningen voor Van der Lands kinderbijbel zijn geheel 'authentiek', ze verlaten niet zoals bij Eykman de overgeleverde bijbelse beeldtaal en zetten daar geen eigentijdse verbeelding naast. De kwaliteit ervan is onveranderd hoog te noemen. Vooral de kleurenillustraties zijn, nu niet gehinderd door de beperkingen van de televisie, een lust voor het oog (zie bijvoorbeeld afbeelding KL28 van de jonge Samuel op de rand van zijn bed). De tekst van Van der Land is moeilijk te vergelijken met die van Eykman. Die tekst begint traditioneel bij Genesis 1 en eindigt bij de Openbaring van Johannes. Traditioneel is verder dat God vanzelfsprekend wordt geïntroduceerd en zich niet behoeft te 'verantwoorden', zoals bij Eykman nog wel eens het geval is – God is er uit zichzelf, ongeacht wat mensen in hem zien of wat ze geloven. De verhalen worden vlot en invoelend naverteld en de lezer en hoorder worden er nadrukkelijk bij betrokken. Toch ontbreekt de empathische benadering van Van de Hulst en zijn navolgers. De toon is met andere woorden even nuchter als die van Eykman, maar dan met minder twijfel en veel meer zekerheden. Ik licht er één aspect uit. Op een opvallende manier wordt er een 'tweede persoon', een 'je' in de teksten ingevoerd om zo een brug te slaan naar het hier en nu, maar deze stijlfiguur doet wat geforceerd aan. Bij het begin van de Bergrede (Matteüs 5) gaat het bijvoorbeeld zo:

'Wat kan je leven gauw veranderen! Het was altijd rustig geweest in Kapernaüm. Je ging naar school en je ging vissen en je deed wat iedereen deed. Je wist niet beter. En je kende Jezus wel, maar dat was een gewone plaatsgenoot van je. Totdat Hij in het openbaar was gaan optreden in de synagoges. Dat trok de aandacht. En toen kreeg je dat ongehooflijke verhaal over die bruiloft in Kana, en nog meer wonderen. Elke dag hoorde je weer wat nieuws. Het hield niet op. [...] Je vergat alle andere dingen en leefde helemaal mee.' (146)

Wanneer wordt verteld van Jezus' ontmoeting met Nicodemus (Johannes 3) vinden we dezelfde tweede persoon ingevoerd om het verhaal dichterbij te brengen:

'Als je oog in oog met Jezus komt te zitten, heb je niks te verbergen. Je vertelt alles wat je op je hart hebt, en dan hoor je wel wat je moet doen.' (149)

De stijlfiguur wordt soms wel krampachtig doorgevoerd, zoals na het sterven van Jezus:

'Je wist helemaal niet wat er verder moest gebeuren, maar er was een vriend van Jezus die een graf beschikbaar stelde, daar vlakbij. [...] Je ondersteunde Maria zoveel mogelijk in die moeilijke uren, en daardoor kwam je aan je eigen verdriet niet toe. En het duurde dágen voordat je begreep dat deze vreselijke vrijdag tóch een goede vrijdag was.' (183)

Ook in Van der Lands behandeling van het Oude Testament begint elk hoofdstuk wel met je-zinnen, maar vanzelfsprekend wordt de vereenzelviging in de behandeling van het Nieuwe Testament verder doorgevoerd. Deze 'inclusieve' benadering van de lezer en hoorder zou ik evangelisch willen noemen – het is tevens de toon van menig bijbels jeugdprogramma van de EO op radio en tv uit deze periode. Maar even typerend vind ik een passage als die ter afsluiting van de gelijkenis van de 'wijze en dwaze meiden' uit Matteüs 25. Het gaat over het koninkrijk Gods, 'één groot feest':

53 Van der Land publiceert nog een bijbelbewerking voor kinderen, *De Bijbel in 100 verhalen om voor te lezen en na te lezen*, Kampen 1995, maar deze verhalen zijn niet meer dan een selectie uit de verhalen uit 1976.

'Als je bij dat rijk wilt horen, moet je vol vertrouwen wachten, hoe lang het ook duurt. Niet suffen. Niet denken dat het feest niet doorgaat. Niet in slaap vallen. En in ieder geval zorgen dat je klaar bent. Want Jezus is de bruidegom die komt. En de hele wereld is zijn bruid. En alle mensen zijn uitgenodigd. Maar wat is dan de lamp die je nodig hebt? Het geloof. En wat is de olie waar het geloof op brandt? Dat is de liefde van God. En hoe kom je daar aan? Elke keer als je bidt, vul je je geloof weer bij.' (175)

Ik zou deze toon 'evangelisch' willen noemen, passend bij de eerste, sterk evangeliserende periode van de Evangelische Omroep, als vaandeldrager van de evangelische beweging.

Eykman en Van der Land – twee manieren van bijbeloverdracht aan de jeugd in een snel seculariserende samenleving: de illustraties komen overeen, al zijn er saillante verschillen. Bij Eykman brengt Bouman de verhalen naar jongeren, bij Van der Land brengt hij de jongeren naar de verhalen. Deze twee sporen zijn in het hierna volgende tijdvak goed terug te vinden, al zijn er nog andere tradities die voortduren en vindt er voortgaande innovatie plaats, vooral in de vormvarianten van de navertelling. Maar de grote innovaties vinden plaats op het terrein van beeld en illustratie. De omslag van een woord- naar een beeldcultuur heeft de geschiedenis van de kinderbijbel niet onberoerd gelaten. Zij begint al kort na de Tweede Wereldoorlog.

7.8 'VOOR WIE HET GESCHREVEN WOORD VAAK MINDER TOEGANKELIJK IS' Kinderbijbels en beeldcultuur

In deze paragraaf besteden we kort aandacht aan de opkomende beeldcultuur en haar invloed op de kinderbijbel. Die vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw opkomende beeldcultuur is een algemeen maatschappelijk verschijnsel, fors versterkt door de opkomst van de televisie, de stripverhalen en prentenboeken. Op zich is daarom de grotere aandacht voor illustraties in kinderbijbels en zelfs de dominantie van illustraties boven tekst geen typisch 'secularisatieverschijnsel'. Maar wel is het zo dat men uit de kinderbijbels uit deze periode de indruk overhoudt dat de tekst er veel minder dan vroeger toe doet bij de overdracht van de essentie van de bijbelse boodschap aan kinderen en jongeren. 'Door het oog te treffen, bereikt men het hart', weet men al twee eeuwen eerder (zie paragraaf 2.7) en die stelregel doet in de naoorlogse jaren steeds meer opgeld. Geleiden oudere kinderbijbels hun lezers naar het Echte Boek, waaruit ze in de kerk of thuis horen voorlezen, nu worden kinderbijbels 'bijbels op zichzelf' – de verwijzende functie treft men vrijwel niet meer aan in verantwoordingen en inleidingen van de auteurs en van vanzelfsprekende referentie aan de bijbeltekst zelf kunnen ze geenszins meer uitgaan. Daarom verzelfstandigt zich het genre – de boeken en de erin weergegeven verhalen mogen voor zichzelf spreken en moeten daarom aan de 'wetten' van verhaaloverdracht aan kinderen voldoen. De markt vraagt om geïllustreerde uitgaven, de prentenboeken worden steeds groter en fraaier en stripverhalen steeds populairder. In die zin is de opkomst van de dominante illustratie wél een gevolg van ontzuiling en secularisatie. Kinderen worden niet van de ene naar de andere tekst doorgegeven, maar moeten direct geboeid worden met een boek, zonder last en ruggespraak van traditie en godsdienstige context. De trend blijkt uit het grote succes van de meest vérgaande 'verbeelding' van bijbelverhalen voor jonge kinderen, die van Kees de Kort.

'Jezus stapt in de boot. De leerlingen gaan mee. Nu varen ze. Jezus slaapt. Opeens zijn er overal hoge golven. De golven worden gevaarlijk. En Jezus slaapt! Ze gaan naar Hem toe en maken Hem wakker. Heer! Help! We verdrinken! Jezus zegt: Waarom zijn jullie zo bang? Ik ben er toch?! Hij staat op en roept tegen de wind en de golven: STIL! En stil is het. Iedereen vraagt verbaasd: Wie is dat toch? De wind en de golven doen wat Hij zegt. De boot vaart rustig door.'

Deze regels (over Marcus 4) vormen de complete tekst van deel 2 van de serie *Wat de Bijbel ons vertelt*, het in 1966 verschenen deeltje *Jezus en de storm*. Tussen 1966 en 1979 verschijnen 28 deeltjes van deze serie. De uitgevers zijn het NBG te Amsterdam en de KBS te Boxtel, in samenwerking met de Stichting Docete in Hilversum. De boekjes zijn bedoeld voor mensen met een verstandelijke beperking, of zoals de flaptekst het beter zegt, voor 'kinderen en mensen voor wie het geschreven woord vaak minder toegankelijk is'. De tekst voegt daaraan toe: 'Het is duidelijk dat begeleiding hierbij onmisbaar is.'

Het gaat om boekjes om te bekijken. De prenten van beeldend kunstenaar Kees de Kort (*1934) staan centraal, de summiere teksten zijn ondersteunend. De prenten zijn zo aansprekend dat de serie binnen korte tijd uitgroeit tot de meest gebruikte peuterbijbel van ons land, tot op de dag van vandaag. Herdruk volgt op herdruk, vertaling op vertaling. De deeltjes worden vanaf 1984 gebundeld in vijfbanden en in 1992 in één band uitgegeven als de *Kijkbijbel*.⁵⁴ Bij de losse deeltjes verschijnen grammofoonplaten met de tekst en dia's met de afbeeldingen.

De teksten behoeven hier geen nadere beschouwing – ze lichten de tekeningen in de meest eenvoudige bewoordingen toe en bevatten geen 'eigen' theologie van de schrijver/tekenaar. Kees de Kort concentreert zich op zijn tekeningen. Het gaat om heldere, met vooral primaire kleuren in grote vlakken verlevendigde illustraties. De personages zijn 'kinderlijk' weergegeven, waarbij vooral opvalt dat ze grote donkere ogen hebben, die meestal vriendelijk staan. Maar ook emoties als angst, verbazing en verdriet staan in de ogen van de afgebeelde figuren te lezen.⁵⁵ De personages spreken vooral met hun handen, zwaaien als ze elkaar groeten, wijzen als ze iets willen hebben en maken in het algemeen spraakondersteunende gebaren. Handelingen worden met vaart weergegeven. Zo worden verhaalelementen als handelingen, perspectieven en dialogen met eenvoudige middelen uitvergroet, en de tekst springt in als het met beelden alleen niet meer lukt.

Al eeuwenlang verschijnen er kinderbijbels waarin het accent meer op de illustraties ligt dan op de tekst, zij het dat vooral in de periode 1800-1930 zij verre in de minderheid zijn ten opzichte van de uitgaven waarin de tekst de boventoon voert. In de periode na de Tweede Wereldoorlog is de opkomst van 'beeldbijbels' onstuitbaar, en ook als de tekst dominant is, wordt hij vrijwel steeds en in toenemende mate ondersteund door illustraties. Er verschijnen in de loop der jaren vrijwel geen kinderbijbels meer die niet geïllustreerd zijn. We zagen zo'n voorbeeld van een 'beeldbijbel' in paragraaf 7.3 al bij de kinderbijbel van Piet Worm uit 1954, en die trend wordt voortgezet. Mooie voorbeelden van beelddominantie in de jaren zestig zijn uitgaven als de serie *In die dagen...* van Noni Lichtveld met tekst van Mies Bouhuys (vier delen, Zwolle vanaf 1967), geworteld in schoolradio- en tv-programma's van NCRV en IKOR, het vele malen herdrukte kerstboekje van

54 Die *Kijkbijbel* bereikte een 12de druk in 2002. De losse deeltjes werden in een dertigtal talen vertaald, waaronder twee Samische talen (van Lapland) en de talen van Maori's en Zulu's. Dat de tekst zo summier is gebleven, heeft er ongetwijfeld aan bijgedragen dat de boekjes zo gretig vertaald zijn. De vijf delen uit 1984-1987 heten resp. *Met God op weg*, *Naar het beloofde land*, *Jezus komt in de wereld*, *Jezus tussen de mensen* en *Jezus en Jeruzalem*.

55 Vooral Jezus wordt vrijwel steeds weergegeven als een buitengewoon vriendelijk mens. Adam en Eva zouden zo door Paul Gauvain kunnen zijn afgebeeld (zie afbeelding KL29).

Dick Bruna uit 1963, het *Scheppingsverhaal*, getekend voor een meisje van Peter Vos uit 1966, het stemmige *De schepping* van Jo Spier uit 1970 en de twee schilderachtige prentboeken van het Zwitserse echtpaar Fritz en Margrit Hug (*En God zag dat het goed was* en *Het leven van Jezus*, Baarn 1960).

De eerste bijbelse stripverhalen stammen uit de Verenigde Staten. De tweedelige forse uitgave *Picture Stories from the Bible* dateert al van 1943 en de uitgave wordt aanbevolen door een keur van dominees, vooraanstaande christenen en rabbijnen, om het nieuwe fenomeen te introduceren voor het grote publiek.⁵⁶ Deze eenvoudige stripverhalen volgen de bijbelse tekst vrij letterlijk. Maar ook de na de Tweede Wereldoorlog explosief toenemende Belgische stripproductie maakt zich snel meester van de bijbelse verhalen. Bij Casterman vanaf 1948 en bij Sheed & Warp vanaf 1952 verschijnen twee vierdelige reeksen stripverhalen die op een zeer eigenzinnige wijze de bijbelverhalen voor een groot jong publiek aanpassen. Het zijn respectievelijk *Pilamm* en de veel bekendere *Willy Vandersteen* die de bijbelverhalen onderdompelen in een avonturenbad en zo zorgen voor een unieke variant van het genre kinderbijbel. Vandersteen en vaste tekenaar Karel Verschuere (*Suske & Wiske*, *De Rode Ridder*) voeren bijvoorbeeld een heldin Judi in die voor vaart en actie in de verhalen zorgt (en daarbij met de verhalen zeer vrijelijk op de loop gaat).⁵⁷ Dat ook sommigen in Nederland in deze bijbelstrips een markt zien, blijkt uit het feit dat de eerste aflevering van *De avonturen van Judi* mede uitgegeven wordt door Callenbach en De Fontein, voor respectievelijk de protestantse en katholieke Nederlandse markt.

Het niveau van deze twee reeksen stripverhalen wordt pas in 1982 geëvenaard met de strip van Frank Hampson die we in het volgende hoofdstuk zullen tegenkomen. In de periode die hier wordt behandeld, verschijnt nog de vertaalde uitgave van *De Bijbel in beeld voor alle leeftijden* van Iva Hoth (1973). De illustraties doen sterk denken aan die uit de in de jaren zestig populaire reeks *Illustrated Classics* en hebben duidelijk de bedoeling actiemomenten uit de bijbelverhalen uit te vergroten – de teksten zijn navenant, zie bijvoorbeeld afbeelding KL30. Maar nogmaals, de kwaliteit van deze strips verbleekt bij die van de Belgen. Voor Belgische voorbeelden zie afbeelding KL31 en KL42.

De vertaalde kinderbijbels uit de Verenigde Staten en Engeland komen in deze periode veelal uit de evangelische en reformatorische hoek. De illustraties zijn vaak zeer overheersend en soms grotesk.⁵⁸ De illustrators streven zonder uitzondering naar authenticiteit, ze brengen kinderen in de leefwereld van toen, althans van de voorstelling die zij daarvan hebben, en doen geen pogingen de bijbelse wereld naar de kinderen te 'vertalen'. Zo onderstrepen zij het waar-gebeurdgehalte van de teksten. De afbeeldingen in de grote kinderbijbels van Jenny Robertson en Gordon King uit 1974, Bridget Hadaway en Jean Atcheson uit 1978 en van David Christie-Murray uit hetzelfde jaar zijn hyperrealistisch en duidelijk bedoeld om te imponeren, zie uit laatstgenoemde kinderbijbel de 'heks' van Endor (afbeelding KL43). Bij een uitgave als de tiendelige *Bijbel in woord en beeld* van Arthur Maxwell uit 1976 waant men zich als men de illustraties beziet zelfs in een B-film uit Hollywood (zie de afbeeldingen van Adam en Eva, afbeelding KL32).⁵⁹

⁵⁶ M.C. Gaines New York City 1943.

⁵⁷ Het gaat om 1948 *PILAMM* Boodschap en 1952 *VANDERSTEEN* Judi. *Pilamm* behandelt in vier afleveringen het evangelieverhaal, *Vandersteen 'veravontuurt'* de verhalen van de ark van Noach, de ondergang van Sodom, Jozef als onderkoning en de woestijntocht van het volk Israël. Beide uitgaven zijn inmiddels zeldzaam geworden en collector's items.

⁵⁸ Bijbelse 'helden' als Mozes worden steevast geportretteerd vanuit kikkerperspectief om hun een gezaghebbend voorkomen te geven. De beschouwer waant zich aan hun voeten.

⁵⁹ Een krantenbericht uit 1987 vermeldt dat deze kinderbijbel nogal opdringerig huis aan huis verkocht werd, waarbij mensen aan de deur deel 1 kochten en overreed werden om op de hele serie in te tekenen. Zo kwam de aanschaf van deze uitgave op

Twee kinderbijbels die uit het Duits worden vertaald in deze periode laten eveneens dominante illustraties zien, maar die zijn aanmerkelijk kunstzinniger dan de hiervoor genoemde Angelsaksische illustraties. De schilderijen van Gerhard Oberländer in Stefan Andres' *De Bijbelse Geschiedenis* uit 1966 en die van Janusz Grabiński in Gertrud Fusseneggers *Bijbelverhalen opnieuw verteld* uit 1973 zijn van zulk hoog niveau en zo weinig figuratief dat men zich kan afvragen of ze kinderen zoveel te zeggen hebben (zie Saul te Endor van Oberländer en Ruth van Grabiński, afbeelding KL33 en KL34). Beide Duitse bijbels zijn overigens ook wat de tekst betreft opvallend fantasierijke uitgaven. Andres verbindt een vrij traditionele theologische structuur met allerlei literaire uitweidingen die de navertellingen moeten verlevendigen, maar vooral een eigen visie van de auteur toevoegen. In het verhaal van de zondeval (Genesis 3) figureert een stem uit de boom die in debat gaat met Adam en Eva over de ware kennis. Die stem laat zich vooralsnog niet traceren en de twee denken dat het de ander is die spreekt. Dan merken ze dat er een derde aan het woord is en Adam vraagt de stem wie hij is.

'Ik? Dat is niet van belang. Ik ben ook een schepsel van God. En eens stond ik voor hetzelfde vraagstuk als jullie. Het ging alleen niet over een appel, maar over een Kind. Het zag eruit als alle andere kinderen. En God eiste van mij dat ik Het zou aanbidden. Stel je even voor, een in doeken gewikkeld Kind! En je moet weten, ik was iemand die zijn vleugels met sterren versierde. Mijn gedachten waren van de diepte der wereld. En toen liet God mij dit Kind zien, zo'n echt wurmpje. Hij zei tot mij: "Dat ben ik!" En ik zei tot God: "Dat is vlees, ik ben geest. Ik walg van vlees." Zo bonden wij de strijd aan, de Oude en ik, om dit Kind, dat nog niet eens is geboren. Maar sindsdien weet ik meer. Ik heb van de boom der kennis gegeten! Zo, nu weet je het. En ik kan je zeggen: het gevoel, dadelijk na de eerste bete – ach, het is onuitsprekelijk. Je voelt je als God! En nu, kleine Eva, tast toch toe. Ik zou zo graag je lieve gezichtje zien als het sap der kennis van goed en kwaad je doorstroomt.' (13v.)

Het wemelt in dit boek van dergelijke eigenzinnige interpreterende toevoegingen van de auteur die aan de verhalen een mysterieus karakter verlenen, de leesbaarheid zeker bevorderen, maar ook flink afstand nemen van de bijbelverhalen zelf. In een nogal warrig nawoord verklaart de schrijver dat hij evenals de bijbelschrijvers de echte God wil laten zien, in al zijn grilligheid, en niet een filosofische constructie. Hij hoopt dat de lezers zijn werk zullen lezen als 'een adembenemende roman' (446).⁶⁰ Fusseneggers literaire pretenties zijn eveneens aanzienlijk. Bij haar loopt Eva in de tuin en plukt 'bessen en granaatappels voor de avondmaaltijd. Ondertussen zong ze en dacht alleen maar aan goede dingen.' De slang in de boom 'fonkelde goud en groen als was hij met duizenden edelstenen bezet' (27). De dogmatische vooronderstellingen treden hier minder op de voorgrond dan bij Andres, maar de fantasie regeert hier eveneens het proza. Zo heeft de kleine David voordat hij tot koning gezalfd wordt een interessant tête-à-tête met zijn overgrootmoeder Ruth, die bij het gezin inwoont, en vraagt de auteur om compassie met de daders na de kindermoord te Bethlehem (Lucas 2):

een totaalbedrag van meer dan 300 gulden. In Rijnsburg waren colporteurs aangetroffen die daarbij vertelden dat de plaatselijke kerk achter dit boek zou staan. Een bericht in het *Leidsch Dagblad*, 5 december 1987, p. 2, spreekt daar schande van en laat een vertegenwoordiger van de plaatselijke kerken verklaren dat van ondersteuning van deze colportageactiviteiten geen sprake was.

⁶⁰ Andres kan opvallend weinig beginnen met de evangelieverhalen, die er in zijn omvangrijke boek karig van afkomen. Hem zijn vooral de weerbarstige oudtestamentische verhalen lief en hij neemt daarbij ook de deuterocanonieke boeken mee. De navertelling van de avonturen van de Makkabeeën zijn gruwelijk aangrijpend. De prenten sluiten daarbij aan. De combinatie van dit nietsontziende realisme, van de opvallende literaire verhaalexperimenten en de min of meer 'klassieke' doctrine levert een merkwaardig hybride, maar zeker intrigerend boek op, dat geen oorspronkelijk Nederlands equivalent kent.

'Toen de zon die morgen opkwam over de stad van David, scheen ze op een stad vol ellende, een stad waar iets schandelijks was gebeurd. De straten lagen uitgestorven. De mensen waren hun huizen ingevlucht. Ze waren kapot van verdriet om hun vermoorde kinderen en overal hoorde men huilen. Op de straten lag bloed. Hier lag een vertrapt stukje speelgoed, daar een gescheurd hemdje, ginds een schoentje. De soldaten waren weggetrokken en zaten bij de stadsmuur. Ze waren zelf totaal van streek. De een vloekte op de tiran Herodes, die hun zo'n bevel gegeven had, een ander zei niets en dacht aan zijn eigen kinderen.' (232)

We overschrijden nu de denkbeeldige demarcatielijn van 1976, die gekozen is vanwege het verschijnen van de twee door Bert Bouman geïllustreerde kinderbijbels, die zo verschillend als ze zijn twee wegen laten zien die de kinderbijbel gaat in de moderne tijd. In de periode na 1976 die we in het volgende hoofdstuk behandelen, bepalen de gevestigde kerken en het reëel bestaande christendom steeds minder en de commerciële markt steeds meer welke kinderbijbels worden uitgegeven en welke succesvol zijn. Ter afsluiting van dit hoofdstuk schetsen we nu een pedagogisch tijdsbeeld van de periode 1945-1976.

7.9 'DE BIJBEL IS NIET VOOR KINDEREN'

Een pedagogisch tijdsbeeld

Rond de vorige eeuwwisseling treden er verschuivingen op in het denken over onderwijs en opvoeding die wel met het verzamelbegrip reformpedagogiek worden aangeduid. Vooral het negentiende-eeuwse onderwijs moet het bij vooruitstrevende pedagogen als de Italiaanse Maria Montessori (1870-1952) en de Amerikaan John Dewey (1859-1952) ontgelden. Bij dat 'oude' systeem behoort de naam van de verlichte Duitse pedagoog J.F. Herbart (1776-1841) en de Nederlandse 'neo-herbartiaanse' onderwijzers Jan Geluk en Harm de Raaf. Het verlichte onderwijssysteem komt rond 1900 onder kritiek te staan. De reformpedagogen beoordelen het 'verlichte' algemene volksonderwijs als te massaal, te egalitair en te weinig inspeland op de individuele capaciteiten en talenten van de leerlingen. Daarom bepleiten zij de individualisering van het onderwijs, een meer integrale aanpak van het lessenpakket, de stimulering van de eigen, natuurlijke ontwikkeling van kinderen en aandacht voor andere aspecten van de opvoeding dan alleen de verstandelijke ontwikkeling van kinderen: gymnastiek, muziek, kunstzinnige en creatieve vorming.⁶¹ Nieuwe schooltypen doen hun intrede, waarvan sommige tot op de dag van vandaag bestaan, zoals de Jenaplanscholen, het Daltononderwijs, de Vrije Scholen en natuurlijk het Montessorionderwijs. Vastgesteld moet worden dat de verworvenheden van de reformpedagogiek niet in het gehele onderwijs zijn doorgedrongen, maar slechts de maatschappelijke bovenlaag hebben bereikt.⁶² Nederlandse vertegenwoordigers van deze nieuwe pedagogische benadering zijn H. Scheepstra (1859-1913), Jan Ligthart (1859-1916), auteur van vernieuwende schoolboeken (*Ot en Sien*) en methodieken, en later Kees Boeke (1884-1966), oprichter van De Werkplaats in Bilthoven. Met handen te tasten zijn de afwegingen pro en contra de nieuwe pedagogiek in de schoolromans van de

61 Zie hierover beknopt Bakker, Noordman en Rietveld-van Wingerden, a.w., pp. 61vv. Voor een uitgebreid overzicht van de reformpedagogiek en de onderwijsexperimenten van de negentiende eeuw zie J.D. Imelman en W.A.J. Meijer, *De nieuwe school, gisteren & vandaag*, Amsterdam 1986.

62 Zie a.w., p. 72. De discussies aan het begin van de 21ste eeuw over het 'nieuwe leren' laten echter zien dat de vernieuwingspogingen van een eeuw eerder nog altijd actueel zijn. Het *Gesamtunterricht* van de Jenaplanscholen is op verschillende scholen die met het 'nieuwe leren' werken, weer ongekend populair.

socialistische onderwijzer Theo Thijssen (1879-1943), zoals *Schoolland* uit 1925 en *De gelukkige klas* uit 1926.

Jeroen Dekker⁶³ spreekt over een tweede tegenbeweging, naast de reformpedagogiek, tegen de neo-herbartianen, namelijk een protestbeweging van orthodox-protestantse en rooms-katholieke zijde, die in eigen pedagogische handleidingen de godsdienst een centrale plaats toekennen in het onderwijs, wat bij de verlichters natuurlijk niet het geval is.⁶⁴ Christelijke theologen en pedagogen als H. Bavinck en A. van Veldhuizen stellen in het begin van de twintigste eeuw vragen bij de systematiek van Herbarts opvoedingstheorieën en de zwaar gestructureerde premissen van zijn praktijkbeschouwingen.⁶⁵ Dat wil echter niet zeggen dat in protestantse en katholieke kring ook de reformpedagogiek over de hele linie wordt verworpen.

Zijn er in de geschiedenis van de kinderbijbel voorbeelden te vinden van deze vernieuwingsbeweging, die meer wil aansluiten bij de leefwereld en de individuele mogelijkheden en talenten van de kinderen? In de slotparagraaf van het vorige hoofdstuk wezen we al op de vernieuwende opvattingen van de eveneens socialistische Nellie van Kol, die in haar kinderbijbel echter meer het aanvechtbare waarheidsgehalte van de bijbelteksten dan de eigen ontwikkeling van het kind aan bod laat komen. Zeker schatplichtig aan de nieuwe opvoedingsideeën is W.G. van de Hulst, geestverwant van Jan Ligthart, die in zijn kinderverhalen en kinderbijbels oprecht probeert aan te sluiten bij de leef- en denkwereld van het kind en bereid is daarvoor de letterlijke tekst van de bijbelverhalen op te offeren. We zien in zijn bijbelse vertellingen veel aandacht voor de bijbelse personages, hun veronderstelde overwegingen, motieven en emoties. En we zien dat hij in zijn kinderboeken vaak het perspectief kiest van het kind in het verhaal, zoals Ligthart in *Ot en Sien*.

Mogen we Van de Hulst – ondanks zijn traditionele dogmatische en moralistische schema's – beschouwen als een vroege pedagogische 'vernieuwer' in het genre van de kinderbijbel, in de in dit hoofdstuk beschreven periode komen we daarvoor uit bij het werk van Joanne Klink.

Joanne Klink, remonstrants predikante, schrijfster van een 'klassiek-vrijzinnige' kinderbijbel (1959) en auteur van een aantal boeken over kinderen en geloofs- en bijbeloverdracht,

- wil bijbelverhalen aan kinderen doorgeven als onderdeel van een totaalpakket van godsdienstige opvoeding.
- wil het hele kind, 'oog en oor, lichaam en ziel', bij het pedagogische proces betrekken en zich niet beperken tot kennisoverdracht.
- betreft in haar bijbeloverdracht het gehele gezin en schrijft ook voor ouders; ouders en kinderen zijn in haar beleving beiden actoren in het opvoedingsproces.
- is een van de eerste kinderbijbelschrijvers die het doorvertellen van bijbelverhalen aan kinderen karakteriseert als een hachelijke onderneming.
- ontwikkelt in de loop van de jaren het uitgangspunt dat de geloofsoopvoeding moet aansluiten bij de geloofsbeleving en de religieuze sfeer van het kind.
- verlaat uiteindelijk de weg van de verhaaloverdracht en illustreert voortaan andersom religieuze en spirituele thema's uit een kinderleven met bijbelse verhaalmotieven.

⁶³ Jeroen J.H. Dekker, a.w., pp. 372v.

⁶⁴ Twee publicaties zijn hier te noemen: de protestantse onderwijzer R. Husen schreef *Beginselen der onderwijs- en opvoedingsleer*, Amsterdam 1894, en de rooms-katholieke onderwijzer Broeder Laurentius publiceerde *Eene moderne, neutrale opvoedkunde in den geest van Herbart: een waarschuwend woord voor katholieke onderwijzers*, Arnhem 1896.

⁶⁵ Zie respectievelijk H. Bavinck, *Paedagogische beginselen*, Kampen 1904, en A. van Veldhuizen, *Katechetiek*, Groningen 1925.

Joanne Klink over kind en Bijbel (1981)

7•3

Recht toe recht aan verhalen uit de Bijbel aan kinderen vertellen gaat niet meer. Het is tegenwoordig een eerste vereiste geworden dat we niet over de hoofden van de kinderen heenpraten of een bijbelwereld oproepen die toch een verre wereld blijft. Men wil de Bijbel integreren in het leven van de kinderen. Is daar echter niet méér dan een 'opstapje' voor nodig? Is het in werkelijkheid niet erg moeilijk om die verhalen echt actueel te maken voor kinderen? [...] In de protestantse kindercatechese zoekt men meestal een ervaring uit het leven van de kinderen bij een verhaal uit de bijbel. Voor ons zou het echter wel eens nuttig zijn om van de andere kant te beginnen. Maak eens een overzicht van wat kinderen in het algemeen beleven en meemaken. En probeer daar dan verhalen uit de Bijbel of thema's bij te vinden die deze ervaringen raken. Liefde van je ouders, geborgenheid, aangenomen, aanvaard zijn, gekust worden, op handen gedragen, geleid, geholpen, getroost; houden van vader of moeder, afhankelijk zijn, vertrouwen; wonen in een huis, een eigen kamer, uitgaan, thuiskomen, opstaan, slapen gaan, eten en drinken; lachen en huilen, geluk en verdriet, schrikken, bang zijn; vuil zijn, schoon worden, kleren aantrekken, nieuwe kleren krijgen; boos zijn, slaan, stout zijn, iets fout doen, iets kapot maken, straf krijgen, onrecht lijden, vergeven worden, gehoorzaam zijn; groeien, groot en sterk worden; de geboorte van een broertje of zusje, houden van kinderen, vriendjes hebben, samen spelen, iets krijgen of afstaan, samen delen, anders zijn; geheimen hebben, iets niet vertellen, zich verbergen, weglopen, verdwalen, iets verliezen of vinden; de natuur en de wereld ontdekken, zich verwonderen, dromen, iets maken, leren, naar school gaan; op reis gaan, uitgenodigd worden, bezoek krijgen, bij vreemden komen, verhuizen; feest vieren, jarig zijn, muziek maken, een maaltijd; echtscheiding van ouders, pijn hebben, ziek zijn, gehandicapt of invalide, naar de dokter gaan; contact met planten en dieren, huisdieren hebben, wilde dieren zien; horen van ongelukken, oorlogen, moord, armoede, brand, rampen, dood en begrafenissen; teleurstelling en verwachting.

Het is geen gemakkelijke opgave om in de Bijbel het leven van de kinderen te vinden. En waar herkennen we onze eigen levenssituatie? Zoek eens een verhaal over een gewoon, voor kinderen van deze tijd herkenbaar, huisgezin of vriendschap of een verhaal waar je om kunt lachen. Een echt 'leuk verhaal' is er nauwelijks, meestal is het dooernstig, een waarschuwing tegen de zonde of bevrijding uit grote ellende.

Joanne L. Klink, *Naar de tred van de kinderen*, Nijkerk 1981, pp. 23v.

Daarmee zet Klink wezenlijk andere accenten in de bijbeloverdracht dan tal van haar voorgangers. Voorop staat haar overtuiging dat kinderen door het contact met de bijbelse leefwereld, de religieuze symboliek en de verhalen betere, geestelijk rijkere kinderen kunnen worden en niet betere of geestelijk rijkere volwassenen. Maar zij wil bij het kind beginnen en niet bij het bijbelverhaal, zij wil 'van bijbelse geschiedenis naar ervaringscatechese'.⁶⁶ In een 'voorbeeldige' tekst (zie kader 7.3) zet zij aanschouwelijk uiteen – het is het grote thema uit haar godsdienstpedagogische beschouwingen – hoe lastig de leefwereld van het kind en die van de Bijbel op elkaar aan te sluiten zijn.

In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat Klink er op den duur geheel van afziet om bijbelverhalen aan kinderen door te geven. En zo neemt ze afstand van de kinderbijbel, ook van haar

⁶⁶ Joanne L. Klink, *Naar de tred van de kinderen – de bijbel in de godsdienstpedagogiek*, Nijkerk 1981, p. 11. Kritisch over Klinks beschouwingen en met name over haar methodische opzet is Wim Westerman, a.w., pp. 123vv.

eigen en ruim verspreide kinderbijbel van 1959 'met zingen en spelen'. Dat is één mogelijke en consequente uitweg uit het dilemma waar de kinderbijbelschrijver voor staat: de keuze voor het kind maakt de keuze voor het navertellen van bijbelverhalen onmogelijk. Voor een godsdienstige pedagogiek 'op maat' zijn andere en meer geschikte bronnen voorhanden dan de historisch zo met uitleg, dogmatisme en moralisme belaste, duizenden jaren oude verhalen waar vrijwel niets in staat dat aansluit bij de leefwereld van kinderen. De Bijbel is met andere woorden in deze visie een boek voor volwassenen, niet voor kinderen.

Als een opvallende illustratie van dit primaat van het kind in het opvoedingsproces, ook in het godsdienstige opvoedingsproces, zien we in deze periode de komst van een nieuw genre uitgaven, in de verte verwant aan kinderbijbels, maar van een andere opzet. Het gaat om boeken met navertellingen of illustraties dóór kinderen van of bij bijbelverhalen. Ik noem twee voorbeelden. In *Kinderen vertellen de Bijbel*, Helmond/Kampen 1966, verzamelt W. ter Horst met behulp van het IKOR kindernavertellingen van bijbelverhalen en laat die vergezeld gaan van in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland verzamelde kindertekeningen. In *Het verhaal van Esther*, Amsterdam z.j. (1981), worden kindertekeningen bij het verhaal van Esther afgedrukt, vergezeld van opmerkingen van kinderen bij het verhaal, overgenomen van een bandopname. Vanaf de jaren zestig komen uitgaven met kindergebeden en kinderliederen in zwang, onder andere van Joanne Klink.

Er zijn er – en zij zijn met velen – voor wie de stap van Klink – ophouden met het navertellen van bijbelverhalen – echter te ver gaat. Daaronder zijn er die Klinks observaties en uitgangspunten wel delen, maar die toch de hermeneutische brug willen slaan tussen bijbelverhaal en kind en daarvoor concessies willen doen, aan de ene of andere kant van de spanningsboog. Niet voor niets wordt in de jaren zestig het neologisme 'kindvriendelijk' gemunt als pedagogische benadering. De traditie van kindvriendelijke kinderbijbels is al wat ouder. Het gaat om kinderbijbels die alle scherpe, sombere en controversiële kanten van de bijbelverhalen wegslijpen en een zachte, simpele kern overhouden die samen te vatten is in zinsneden als: 'God houdt van alle mensen' en 'Jezus, de grote kindervriend'. Het prentenboek van illustrator John Torenbeek bijvoorbeeld, *Mijn eerste boek over Jezus*, Helmond 1965, bevat de volgende integrale tekst:

'Jezus is voor alle mensen op aarde gekomen, hij is de zoon van God. Onze Vader in de hemel heeft hem aan ons gegeven. Hij werd een klein kindje. De engelen zongen voor hem en herders kwamen aangelopen. Koningen uit het Oosten zagen zijn ster en vonden Jezus. Hij woonde met zijn vader en moeder in Nazareth. Toen Jezus groot was, ging hij van huis weg. Hij koos vrienden om hem te helpen. Jezus houdt van alle mensen... De mensen gingen naar Jezus luisteren, hij vertelde ze over God. Jezus heeft alles voor de mensen gedaan. De zieke mensen kwamen bij Jezus en hij maakte ze beter. Jezus heeft geholpen met vissen en met veilig overvaren. Hij heeft eten en drinken gegeven als er niet genoeg was. Jezus heeft ons leren bidden. Het is fijn dat Jezus gekomen is. Wij zijn samen blij.'

Een prominente rol in dergelijke kinderbijbels – meestal voor jongere kinderen en vaak van katholieke, maar soms ook van evangelische signatuur – is weggelegd voor het 'modelverhaal' van 'Jezus en de kinderen'. De luttele evangeliëverzen (Matteüs 19, 13-15, Marcus 10, 13-16, Lucas 18, 15-17) waarin Jezus iets over kinderen zegt – en dan nog alleen zijn leerlingen toevoegt dat zij deze kinderen niet moeten tegenhouden – zijn voor veel kinderbijbelschrijvers een vrijbrief om er het beeld van Jezus als kindervriend uit op te bouwen. De uitvergroting van deze passage in tal van kinderbijbels lijkt soms een bezwering van het gevoel van onmacht van de schrijver over de geringe rol die kinderen zelf in de bijbelverhalen spelen (in kader 7.4 een van de talrijke voorbeelden).

In dit bijzondere type navertellingen worden 'lief zijn en blijven de toegangsdeugden voor de hemel. De passage van 'laat de kinderen tot mij komen' uit de synoptische evangeliën ontbreekt

[...] de moeders, die thuis moesten blijven bij de kinderen, dachten: wij willen ook wel eens heel dicht bij Jesus zijn. En wat zou het heerlijk zijn, als Jesus ook eens naar onze kinderen keek. Als Hij eens eventjes met onze kinderen praatte. Als Hij ze eens zegende. En op een dag, toen ze hoorden dat Jesus weer in de buurt was, deden ze hun kinderen schone kleertjes aan, namen ze bij de hand en de allerkleinsten op hun arm en gingen ermee naar Jesus toe.

Nu was Jesus de hele dag druk aan het praten geweest, tegen alle mensen, die naar Hem toe gekomen waren. Eindelijk was iedereen weggegaan en kon Jesus wat gaan rusten. Maar ho, daar kwamen de moeders en de kinderen aan. De vrienden van Jesus liepen ze vlug tegemoet en zeiden: neenee, een andere keer. Jesus is moe. Hij moet rusten. De hele dag heeft Hij voor de mensen gepreekt. Denken jullie soms dat Hij nooit moe kan zijn?

O, schrokken de moeders, daar hebben we heus niet aan gedacht. Ze vonden het natuurlijk erg jammer, dat Jesus nu zo moe was. Maar Jesus moest nu uitrusten. Daar hadden zijn vrienden gelijk in.

Ze wilden juist omkeren, om naar huis terug te gaan, toen ze Jesus hoorden zeggen: "Laat die kinderen toch bij Mij komen. Ik vind ze juist zo lief. In de hemel is plaats voor alle mensen, die zo lief als deze kinderen zijn."

Toen de moeders dat hoorden, gingen ze tóch maar naar Jesus toe. Een beetje verlegen, omdat Jesus nu niet rusten kon. Maar toch ook blij, omdat Hij de kinderen bij zich riep. De grote kinderen liepen al vooruit. Ze gingen heel dicht bij Jesus staan en leunden tegen zijn knie. Daar kwamen ook de kleintjes aangekropen. Hun moeders hadden ze neergezet in het gras. Kraaiend kwamen ze op Jesus toe. Ze trokken zich op aan zijn kleed en daar stonden ze dan. Heel dicht bij die vriendelijke man, die Jesus heette. Jesus sloeg zijn armen om de kinderen heen.

"Jullie zijn mijn kleine vrienden," zei Hij. "Je moet altijd zo lief blijven, als je nu bent."

De moeders stonden stilletjes toe te luisteren en ze waren heel blij, dat hun kinderen nu ook eens zo dicht bij Jesus mochten zijn. Eindelijk konden ze dan Jesus zelf ook eens zien. Wat was Hij goed. Wat hield Hij veel van de mensen. En wat praatte Hij lief met de kinderen.

Lea Smulders en F. van de Poel S.J., *Wij zijn blij...* De Bilt 1962, pp. 85v.⁶⁷

zelden in de meer uitvoerige kinderbijbels, en zeker niet in de grotere peuterbijbels. En vaak wordt zij, zoals in de kadertekst van Lea Smulders, fors uitvergroot, als moet zij het streven van de auteur bijbels legitimeren. Afbeeldingen als afbeelding KL35 bevolken veel kinderbijbels en er zijn er enkele die 'Laat de kinderen tot mij komen' of varianten daarvan als titel voeren.⁶⁸ Vóór 1945 komt Jezus als 'de grote kindervriend' zelden in deze bewoordingen in kinderbijbels voor.⁶⁹

67 Deze uitgave is niet echt een kinderbijbel, maar biedt 'godsdienstige vertellingen voor jonge kinderen' in een soort lesmethode voor kleuterscholen, met navertellingen, maar ook met spel- en verwerkingssuggesties, liedjes, gedichtjes en thematische verhalen.

68 Omslag van de protestantse uitgave *Jezus, de beste vriend*, Den Haag z.j. [1983].

69 Ik kan zo'n vervorming en uitvergroting van een bijbels detail tot dragend principe van een navertelling van het evangelie niet anders zien dan als een hermeneutische verlegenheidsoplossing.